

ACULTURACIÓ I PURPLEWASHING A L'EXÈRCIT ESPANYOL

Un estudi sobre les dones símbol

Autoria: Maria de Lluc Bagur, Elisenda Ribes

Centre Delàs d'Estudis per la Pau

Carrer Erasme de Janer 8, entresol, despatx 9
08001 Barcelona
T. 93 441 19 47
www.centredelas.org
info@centredelas.org

Maria de Lluç Bagur

Investigadora del Centre Delàs. Politòloga i treballadora social. Ha duit a terme investigacions relacionades amb el militarisme, les Forces Armades i la cultura de la defensa.

Elisenda Ribes

Investigadora del Centre Delàs. Llicenciada en Història per la UB, Postgrau en la UOC en Resolució de conflictes polítics socials i armats, i Màster d'història econòmica en Sorbonne Paris IV.

Agraïments:

Aquest treball no hauria sigut possible sense la col·laboració de l'Associació Unificada de Militars Espanyols (AUME), les dones entrevistades i totes les persones voluntàries que han participat d'una manera o una altra.

Aquest informe és l'activitat central del projecte: "La militarització del gènere: eines de transformació social per a campanyes antimilitaristes i d'objecció de consciència" finançat pel suport del Institut Català Internacional per la Pau (ICIP).

Barcelona, desembre 2019

Disseny i maquetació: Esteva&Estêvão

Fotos: coberta, Marco Romero/Ministerio de Defensa de España (MDE); p. 5, Iñáki Gómez/MDE; p. 7, Rubén Darío Somonte/MDE; p. 9, Ruben Somonte/MDE; p. 11, MDE; p. 20, Iñáki Gómez/MDE; p. 30, Iñáki Gómez/MDE

D.L.: B-19744-2010

ISSN: 2013-8032

ISBN: 978-84-09-08853-9

INDEX

Resum executiu	5
1. Introducció	7
2. Metodologia	9
3. Purplewashing	11
3.1. Una aproximació al poder <i>sobre</i>	11
3.2 Patriarcat i militarisme	13
3.3 Quan patriarcat i militarisme treballen amb una mateixa fi: Purplewashing	14
3.4. Anàlisi de dades	15
4. Aculturació	20
4.1 Efectes del patriarcat	20
4.2 Dones i massa crítica	22
4.3 Las dones símbol	23
4.4 Anàlisi de dades	25
5. Conclusiones	30
6. Bibliografia	32

RESUM EXECUTIU

Més de trenta anys de participació de la dona en l'exèrcit espanyol i nombrosos canvis legislatius i formals dirigits a palliar els efectes del masclisme, no han alterat l'eterna relació entre patriarcat i militarisme, un binomi que avui en dia encara roman inqüestionable.

La situació de les dones dins de les Forces armades, lluny de representar una fita en la vindicació feminista per la igualtat d'accés a parcelles de poder del públic fins al moment vetades, és un exemple més del domini patriarcal i de la lògica militarista. Els comportaments i mecanismes derivats d'aquesta dominació es reproduïxen i es perpetuen, malgrat els canvis superflus, gràcies a la seva habilitat performativa.

L'Exèrcit ha seguit una estratègia de *purplewashing* que pretén instrumentalitzar a les dones per a transmetre una falsa imatge d'igualtat i modernitat en les Forces Armades.

Prova d'això és l'aculturació a la qual es veuen sotmeses les dones militars. I és que l'Exèrcit, com a màxim exponent del militarisme, exerceix violència dins i fora de les seves files. La situació d'avantatge del grup dominant masculí, les espanta a adquirir comportaments i pautes pròpies dels homes amb l'objectiu d'aconseguir integrar-se. Aquest procés les converteix en *dones símbol* i les obliga a veure's embolicades en un difícil equilibri entre la seva identitat com a grup minoritari i els seus anhels per a integrar-se en una institució de la qual voluntàriament han volgut formar part.

Les entrevistes realitzades a dotze dones militars han permès corroborar com les dones militars es veuen immerses en un constant procés d'aculturació, així com nivell de consciència que elles mateixes tenen d'aquest procés.

1. INTRODUCCIÓ

Encara sorprén quan les dones ocupen càrrecs de poder i més si parlem d'alts càrrecs dins de l'Exèrcit. Tenim un exemple; quan Patricia Ortega va rebre, al juliol de 2019, el faixí roig que la distingeix com la primera General de l'Exèrcit i va aparèixer en tots els mitjans de comunicació d'abast nacional. "És un primer pas molt important per a la professionalitat i assoliment d'ella mateixa i de manera exemplificadora per a totes les dones en els nostres exèrcits i de la Guàrdia Civil" va dir la vicepresidenta Carmen Calvo a l'ascens de la General Ortega. En el seu discurs va explicar que es sentien "molt orgulloses de l'avanç d'una dona, perquè quan avança una dona, avancem totes les altres" i va afegir que "l'impuls de les dones dóna la mesura d'una democràcia que camina en l'única direcció possible" la de la igualtat d'oportunitats. (EFE, 2019)

El Ministeri de Defensa estava de celebració. Una dona més en un càrrec de responsabilitat, que es suma al conjunt de ministres de defensa que ha tingut Espanya en els últims governs (Carme Chacón, 2008-2011, María Dolores de Cospedal, 2016-2018, Margarita Robles, 2018-act). I és que la incorporació de la dona a l'exèrcit espanyol ha sigut tot un assoliment, un procés exemplar en el qual tots sumen: les dones, per conquistar espais que fins ara els eren vetats, i els homes, per la feminització de la imatge de les Forces Armades.

En la celebració del 30 aniversari de la incorporació de la dona a l'exèrcit, Dolores de Cospedal va afirmar que aquest fet mereixia ser "assenyalat com un dels tres grans pilars de modernització de les Forces Armades Espanyoles a l'Espanya democràtica" (Ministeri de Defensa, 2018). Ara l'exèrcit sí que està complet, és modern, competitiu i amb reconeixement internacional.

No obstant això, el nombre de dones que formen part de les Forces Armades, des de la seva incorporació al 1988 fins a l'actualitat, no ha aconseguit mai el 13% del total d'efectius (Begur, 2016:10). Tenint en compte aquests percentatges de representació després de 31 anys de la seva incorporació, cobren encara més caràcter excepcional carreres com les de la Coronel Ortega. Si hi ha tanta predisposició al fet que la dona formi part de les Forces Armades, què succeix? Què té l'exèrcit que no acaba d'atreure a les dones?

La hipòtesi de la qual parteix aquesta investigació és que la incorporació de les dones en les Forces Armades, no sols no ha suposat una feminització de la institució, com es defensa des de l'Exèrcit i des del Ministeri de Defensa, sinó que comporta una masculinització de les dones que formen part d'ell. Aques-

ta masculinització es produeix a través d'un procés d'aculturació del grup majoritari, en aquest cas els homes militars, cap al grup minoritari, format per dones. Com a conseqüència, les dones adopten comportaments i trets identitaris propis de la masculinitat, a més de col·laborar a la perpetuació de la cultura pròpia de l'organització, això és, de l'exèrcit.

En un nivell més general, aquesta investigació pretén també ser crítica amb les bases ideològiques de l'organització militar: el militarisme i el patriarcat. Vistes com a categories universals, ambdues responen a una mateixa manera de funcionament: operen des de l'estructura, des de la verticalitat, des de la naturalització i des de la confrontació diàdica de la realitat a través d'una conceptualització del poder com a dominació.

2. METODOLOGIA

Tenint en compte l'objecte d'estudi de la present investigació, s'ha considerat com el més apropiat utilitzar una metodologia qualitativa, encara sabent que "l'investigador qualitatiu probablement podrà demostrar que les seves interpretacions i conclusions tenen una base plausible, però mai presentar una prova definitiva" (Roca, 2010: 12), atés que en aquesta investigació s'ha prioritzat indagar també sobre el punt de vista de l'entrevistada, així com sobre la seva experiència personal, abans que presentar resultats estadístics. En paraules de Roca:

"Ens trobem davant un criteri de control sobre la veritat i la fidelitat de les observacions, encara que aquest tipus de control no és quantificable ni podem establir una línia clara de separació entre l'error i la veritat. No es tracta, doncs, de trobar una descripció que sigui l'única vàlida, l'única que representa adequadament la realitat sociocultural, sinó que la nostra descripció sigui acurada, plausible i consistent."

Per a la recollecció de dades s'han usat dues tècniques: d'una banda la documentació a través de fonts escrites, com pot comprovar-se en la bibliografia, i per una altra les entrevistes en profunditat semiestructurades, que tenen l'avantatge que permeten obtenir major informació que amb els qüestionaris o les entrevistes estructurades.

Per a la realització d'aquestes entrevistes s'ha elaborat un guió base amb preguntes dividit en cinc blocs

temàtics (vinculació prèvia amb l'exèrcit, definició de conceptes bàsics en matèria de gènere, valors i cultura militar, violència sexual i opinió sobre la situació de la dona a l'exèrcit) que responien, al seu torn, a les categories que es pretenien analitzar (purplewashing, token women, aculturació, relació entre patriarcat i jerarquia, model de feminisme, naturalització dels rols de gènere i accés a l'esfera pública). En les entrevistes semiestructurades l'ordre de les preguntes pot ser variat, així com la manera de preguntar, per a aconseguir adaptar-se millor a cadascuna de les persones entrevistades. Per contra, aquest tipus d'entrevistes presenten alguns desavantatges com el biaix de les entrevistadores, no permet l'anonimat de les persones entrevistades i requereix una gran inversió de temps.

A més, com a complement a la recollecció de dades de les entrevistes, s'ha passat un petit qüestionari amb preguntes tancades sobre alguns condicionants personals de les entrevistades: edat, rang, temps a l'exèrcit, nucli de convivència, nivell d'estudis, entre altres. Dades que resulten d'utilitat per a la interpretació de les respostes de les entrevistes.

Sobre la base de l'exposat, doncs, s'han realitzat un total de dotze entrevistes a dones militars: cinc d'elles s'han realitzat en persona a la seva ciutat de residència, mentre que les set restants han tingut lloc per vídeo-anomenada a causa de les dificultats que presentava la distància geogràfica respecte de les investigadores. En tots dos casos, les entrevistes han sigut registrades en àudio amb el consentiment

signat de les entrevistades, i posteriorment han sigut transcrites per a la seva anàlisi.

Respecte a la mostra, cal destacar que les dotze dones entrevistades s'han prestat voluntàriament a participar en la investigació, sense rebre cap mena de remuneració a canvi, gràcies a la intermediació de l'Associació Unificada de Militars Espanyols (AUME).

Aquesta última apreciació no és fútil, tenint en compte que la majoria de dones militars amb les quals s'ha contactat han declinat la seva participació en les entrevistes per por de patir repercussions en els seus llocs de treball, fins i tot sabent que es tractava d'una participació anònima. Fins i tot algunes de les dones que inicialment van acceptar participar, van canviar d'opinió en el moment de concretar la data de l'entrevista i van decidir finalment no participar.

Aquesta circumstància no ha permès poder seleccionar la mostra d'entrevistades en funció de criteris de representació geogràfica, rang o distribució en els tres exèrcits, tal com s'havia previst inicialment.

Altres dificultats que han interferit en la investigació han sigut l'hermetisme de l'exèrcit que complica l'establiment de contactes amb el personal militar, el baix nivell de coneixements de les entrevistades respecte a conceptes bàsics de l'àmbit del gènere que ha dificultat que poguessin respondre algunes preguntes i, finalment, la distància geogràfica amb algunes de les entrevistades que no ha permès realitzar les entrevistes de manera presencial i que ha dificultat que les investigadores poguessin controlar la neutralitat de l'espai, així com crear un clima de tranquil·litat i confiança.

La narració de l'informe s'ha estructurat al voltant de dos capítols centrals: Purplewashing i Aculturació, en els quals apareix una combinació d'aproximació teòrica als conceptes utilitzats en el qüestionari d'entrevistes duites a terme en el present projecte, acompanyats d'un apartat de conclusions en el qual es ressalta de manera específica la necessitat d'abordar alternatives al patriarcat i al militarisme.

3. PURPLEWASHING

Quan ens preguntem sobre la possible aculturació de les dones militars, ho fem tenint en perspectiva la idea que l'Exèrcit, per definició, és una institució militarista i patriarcal. Line Bareiro, advocada, politòloga i especialista en drets humans, defensa que:

"Un dels sistemes de dominació és el patriarcat, que és la concentració de riquesa, el poder, la cultura, etc, en mans masculines. I la dimensió més tradicional del nostre patriarcat consisteix en considerar l'encarnació del poder legítim a l'estament guerrer de la societat. L'heroi guerrer és el titular natural del poder. Aquesta casta guerrera és la que té el poder de decisió, els atributs de la masculinitat. El poder és masculí; i el que és home 100%, és home guerrer," (MOC, Paraguai)

La relació entre patriarcat i militarisme és més antiga del que sembla. Les aliances que s'estableixen entre les dues ideologies han constituït un imaginari d'oposició en el qual el masculí s'associa al poder, al públic i a la guerra, i el femení a l'obediència, al privat i a la victimització dels cossos.

En aquest capítol es pretén indagar sobre les connexions entre militarisme i patriarcat, dues estructures que tenen la mateixa manera de funcionar i que es basen en una conceptualització del poder com a dominació. Per a això, es planteja una aproximació teòrica en poder entès com poder *sobre* amb l'objectiu

d'acostar-se a la seva lògica performativa i d'oferir un marc a la violència simbòlica i estructural inherent en les Forces Armades que es reflecteix tant dins com fora d'elles. La finalitat d'això és comprovar un dels efectes reals d'aquesta aliança entre patriarcat i militarisme, l'estratègia de Purplewashing (rentada lila).

Per a això, es tenen en compte alguns dels resultats obtinguts en les entrevistes que proporcionen informació sobre quin és l'univers simbòlic de gènere del qual parteixen les entrevistades i, si la seva situació com a dones militars, els genera algun tipus d'incomoditat discursiva.

3.1. UNA APROXIMACIÓ AL PODER SOBRE

Entendre el poder com a dominació és una de les moltes maneres possibles de conceptualitzar-lo. Intentar fer una aproximació als diferents significats de poder i als debats i teories que s'han donat al voltant d'aquest concepte, s'escapa dels objectius d'aquesta investigació, però sí s'ha considerat clarificador apuntar alguns conceptes per a entendre la gènesi del poder com a dominació. Per a això, es pren com a base la classificació del poder que fa Amy Allen (1999) on s'analitza el poder, la seva naturalesa i les seves conceptualitzacions des de la crítica feminista. Allen diferencia tres maneres d'entendre el poder. L'autora identifica el que denomina el *poder sobre* entès com a recurs, el *poder sobre* comprès com a dominació, i el poder per a conceptualitzar com a apoderament

(De la Font, 2013: 25-30). En la seva àmplia bibliografia, Allen introduirà una quarta perspectiva de poder al qual denominarà el poder amb basat en la solidaritat entre els individus. En el que es refereix a la classificació d'Allen, així es presta especial atenció al *poder sobre*, que al seu torn es divideix en la concepció del poder com a recurs, i en la conceptualització del poder com a dominació.

A) EL PODER SOBRE O EL PODER ENTÉS COM A RECURS: EL FEMINISME LIBERAL

El feminisme liberal ha concebut el poder com a un recurs que ha de ser distribuït o més aviat redistribuït entre homes i dones. Epistemològicament es caracteritza per una perspectiva teòrica individual, és a dir, són els individus els que sostenen el poder, i per una reivindicació del poder com a problema social i polític que ha de ser tractat en l'esfera pública. Dos dels autors que més van influir en l'articulat teòric del feminisme liberal van ser John Stuart Mill i John Rawls.

Per a Mill, la llibertat del màxim nombre d'individus reverteix en un avantatge per a la societat en el seu conjunt. Parlar del major nombre de persones, interpellat directament a les dones. La defensa de la llibertat individual, l'existència d'una naturalesa humana única i la creença en el progrés social va obrir la porta a moltes feministes a reivindicar un espai en el públic, vetat tradicionalment a les dones. De fet, Mill es va comprometre explícitament amb el moviment sufragista, a més de tractar la qüestió de les dones en els seus escrits.

"L'objecte d'aquest assaig és explicar [...] que el principi que regula les relacions socials existents entre els dos sexes, la subordinació delega d'un sexe a un altre, és dolent de per si mateix i constitueix avui, una de les principals molèsties per al perfeccionament humà; i que ha de ser reemplaçat per un principi d'igualtat perfecta, que no admeti poder o privilegi d'un costat ni incapacitat de l'altre." (De la Font, 2013: 37)

Per part seva, Rawls (1971) presentava al poder com un bé social fonamental i una de les seves principals preocupacions va ser garantir la forma més justa del repartiment d'aquest recurs. És per això que va concebre el poder com un problema social i polític de primer ordre i sempre relacionat amb el públic. El liberalisme polític va conferir així un marc conceptual idoni per al desenvolupament de la vindicació del repartiment igualitari del poder com a recurs (Allen, 2005).

Per a les feministes liberals, el *poder sobre* s'exerceix a causa de l'existència de lleis injustes sostingudes per prejudicis i per l'exclusió de les dones de l'esfera pública. És a través de l'educació i l'obtenció de

drets civils i polítics que es pot corregir aquesta mala distribució del poder. (De la Font, 2013: 46) Aquesta concepció del feminisme ha calat en les democràcies occidentals. Més enllà de l'òbvia connexió política, les reivindicacions del feminisme liberal han tingut cert acolliment per part de bastants programes polítics. La lluita per la igualtat s'ha entès com una lluita per l'accés als drets i a parcelles del poder econòmic, polític i militar fins al moment restringides a les dones.

Les crítiques al feminisme liberal vindran de la mà d'aquells que vegin com, després d'obtenir els drets que fins ara se'ls havien resistit, l'accés a una igualtat real continua sent complicada i no acaba de donar-se en la seva plenitud. El poder té una altra cara més oculta i menys visible, una cara que opera des de la dominació i la naturalització d'una estructura opressora. En aquesta línia, Bourdieu alerta com la dominació masculina és una forma de domini que s'inscriu en la totalitat social, que opera des de la foscor dels cossos i que es caracteritza per les constants ocultes de la dominació sexual "tan poderosos són els factors que, sumant-se a la mera ceguesa, espanten a ignorar-los (com el legítim orgull d'un moviment feminista portat a subratllar els evidents progressos deguts a les seves lluites)" (Bourdieu, 2000: 103).

B) EL PODER SOBRE O EL PODER ENTÉS COM A DOMINACIÓ: CRÍTICA AL PATRIARCAT

Max Weber, en els seus escrits sobre el *poder*, diferenciava entre poder, com una cosa genèrica i indeterminat d'algú per a imposar-se a una altra persona, fins i tot en contra de la seva voluntat, i dominació entés com un tipus específic de poder: "una relació de comandament-obediència en la qual qui mana pot comptar amb l'obediència dels altres per existir". Això significa que la relació que es genera amb el poder, pot ser caòtica i imprevisible i pot, o no, imposar-se sense estar dins d'una estructura estable. Per contra, la relació que s'estableix en la dominació, és una relació estructurada sobre un fonament amb l'expectativa de trobar obediència (Weber, 2016: 13-14). Aquesta distinció entre el poder com a tal i la dominació, va obrir la porta a conceptualitzar el *poder sobre* des d'un altre punt de vista, des d'una dominació que precisa d'una estructura i que s'imagina com una cosa més dinàmica, com una habilitat, acció, capacitat, relació o potencialitat. Des d'aquesta òptica, la redistribució del poder entre homes i dones no és possible, ja que el poder no és un bé, sinó una relació. El problema és que aquesta relació s'estableix de manera injusta i il·legítima (Allen, 2005).

La visió del *poder sobre* com a dominació és una de les més esteses i acceptades en la literatura feminis-

ta per corrents de pensament no sempre coincidents com el feminisme radical, el feminisme marxista, les teories de la interseccionalitat, el feminisme postestructuralista o l'analític. Totes elles coincideixen en la idea de l'opressió amb caràcter estructural i dimensió individual: "Cada home individual oprimeix a cada dona individual amb la qual es relaciona, ja que exerceix control sobre la seva llibertat sexual, explota el seu treball invisible, la desvalora mitjançant el seu comportament i el seu llenguatge" (De la Font, 2013: 52). Per a aquestes autores, l'eslògan "el personal és polític" engloba la idea del poder com a dominació i la necessitat de denunciar la relació entre l'esfera pública i la privada posat que aquestes no han de ser tractades com dos universos diferents sinó com una mateixa realitat.

Una de les autores més rellevants pel seu paper fundacional en la teorització de la situació de la dona com a subjecte dominat és Simone de Beauvoir. En la seva concepció del feminisme fenomenològic, Beauvoir assenyala com la subordinació s'estableix per una qüestió de percepció de l'altre. En *El segon sexe* l'autora exposa evidències que emmascaren aquesta subordinació quotidiana:

"A un home no se li ocorreria la idea d'escriure un llibre sobre la singular situació que ocupen els homes en la Humanitat. [...] La relació entre els dos sexes no és la de dues electricitats, la de dos pols: L'home representa alhora el positiu i el neutre [...] La dona apareix com el negatiu ja que tota determinació li és com a limitació, sense reciprocitat. [...] Hi ha un tipus humà absolut que és el tipus masculí. La dona es determina i es diferencia en relació amb l'home, i no aquest en relació amb ella; La dona és l'inesencial enfront de l'essencial. L'és el Subjecte, ell és l'Absolut; Ella és l'altre." (Beauvoir, 1941: 1-5)

L'oposició entre el femení i el masculí veurà el seu reflex i la seva continuïtat en la divisió sexual del treball i es farà extensiva a totes les esferes de la realitat.

"Correspon als homes, situats en el camp de l'exterior, de l'oficial, del públic, del dret, [...] per no esmentar l'homicidi o la guerra; per contra, a les dones, en estar situades en el camp de l'intern, [...] els adjudiquen tots els treballs domèstics, és a dir, privats i ocults, pràcticament invisibles o vergonyosos, [...] molt especialment els més bruts, els més monòtons i els més humils." (Bourdieu, 2000: 45)

El *poder sobre* actua com a dominació a través de l'estructura del **patriarcat**. Encara la RAE ho defineix com a "organització social primitiva en què l'autoritat és exercida per un home cap de cada família, estenent-se aquest poder als parents fins i tot llunyans d'un mateix llinatge" (RAE, 2019). La crítica feminista ha ampliat la conceptualització de patriarcat fins al

punt de convertir-se en un concepte complex objecte de molts debats. Podem dir que, en termes generals el patriarcat pot definir-se com:

"Un sistema de relacions socials sexe-polítiques basades en diferents institucions públiques i privades i en la solidaritat interclasses i intragènere instaurat pels homes, els qui com a grup social i en forma individual i col·lectiva, oprimeixen a les dones també en forma individual i col·lectiva i s'apropien de la seva força productiva i reproductiva, dels seus cossos i els seus productes, ja siga amb mitjans pacífics o mitjançant l'ús de la violència." (Fontenla, 2008)

Encara que en aquesta investigació es parla específicament sobre dones, val la pena apuntar que els homes no estan exempts d'aquestes estructures de poder ni dels seus efectes de dominació, control i violència. Ells també "estan presoners i són víctimes subreptícies de la representació dominant" (Bourdieu, 2000: 67). Donen bon compte d'ells, tots els estudis que des dels anys 80 s'han realitzat sobre la masculinitat, i molt especialment la masculinitat hegemònica.

3.2 PATRIARCAT I MILITARISME

Militarisme i patriarcat funcionen junts a la perfecció, es complementen i es retroalimenten mútuament. Tots dos comparteixen la mateixa visió del *poder sobre* entès com a dominació, és per això que les dues ideologies operen des de l'estructura establint una "otredad" contraposada que cal dominar o eliminar. La naturalització dels seus mecanismes de dominació i l'ús de la violència en qualsevol de les seves manifestacions, garanteix l'èxit i la perpetuació en el temps de societats patriarcals i militaritzades.

El militarisme s'ha definit com "un conjunt de valors, actituds i accions basades en la centralitat de la violència armada i la força com a forma de dissuasió, eliminació i càstig contra el que representa o es percep com a enemic o amenaça" (Camps-Ferrer, 2016: 35). Analitzant el funcionament del patriarcat i del militarisme, diversos autors han identificat les connexions que s'estableixen entre ells.

Segons Miralles (2016: 7) el patriarcat funciona com una **estructura** que exerceix el poder com a dominació sobre les dones en totes les seves formes possibles, tant en el públic com en el privat. El militarisme es recolza en aquesta estructura per a penetrar la seva cultura de guerra en les societats i ampliar la bretxa de la diferència sexual. Així, el patriarcat genera les identitats que la guerra necessita, i el militarisme reforça el monopoli dels homes sobre l'esfera pública alhora que legitima l'ús de la violència.

Patriarcat i militarisme basen els seus principis en una **relació diàdica** entre el "U" i la "Otredad". Tots dos perpetuen els binomis contraposats, els promocionen i els alimenten en una relació de reciprocitat existencial. L'u és perquè l'altre és. S'exigeixen mútuament i necessiten aquesta relació per a poder sostindre's sempre des de la verticalitat, això és, des de la **jerarquia** (Longoni, 2007). Si en el patriarcat els binomis contraposats s'articulen al voltant del gènere en la seva acceptació binària (home / dona), en el militarisme seran els conceptes d'"amic / enemic" els que compondran aquesta díada. La visió d'enemic com una entitat antagònica es comprén com una construcció fictícia que respon a una imatge distorsionada i estereotipada de l'"altre", i genera conductes, discursos i comportaments d'hostilitat, desconfiança i por (Camps-Ferrer, 2018: 32). L'enemic no té sempre la mateixa forma, pot canviar segons el context i el moment però el que sí que caracteritzarà en qualsevol mena d'enemic és la deshumanització i la necessitat d'haver de ser aniquilat (Miralles, 2016: 15).

Per a ser entesos com a **conceptes totalitzadors** patriarcat i militarisme s'esforcen a aparèixer com el natural. La naturalització de la seva estructura oculta el seu vertader caràcter de construcció històrica i d'arbitrarietat social (Schongut, 2012: 37-40). Però la dominació no és un procés natural, ni es dona origen a si mateix, sinó que s'imposa intencionadament, i per això ho fa de manera implícita i emmascarada. La dominació masculina s'exerceix a través de "camins essencialment simbòlics, una violència que moltes vegades continua sent invisible per a les seves víctimes, fins i tot en els seus moments més explícits" (Bourdieu, 2012: 11-12).

De fet, l'èxit de la dominació radica en l'autocensura del propi individu. És ell mateix, el que s'imposa les regles coercitives de manera voluntària. El silenci i l'eficàcia de l'estructura d'opressió es reafirma cada vegada que són les pròpies dones les que se censuren i ratifiquen la dominació, moltes vegades responsabilitzant-se a elles mateixes de la seva opressió. L'exposició pública i constant de "tot el que pot passar per ser dona" pot també generar mecanismes d'autodefensa, conscient o inconscientment, que fomenten l'autoreiterament (Osborne, 2009: 256). L'autocensura també apareix quan es justifica la necessitat d'acceptar comportaments de submissió o quan les pròpies dones es defineixen com els seus pitjors enemics, com si un rival haguera de ser definit pel seu gènere. Quan els mecanismes d'invisibilització i naturalització fallen i els dominats poden posar en qüestió la seva situació de subordinació, la violència deixa de ser simbòlica per a reafirmar-se de manera directa (Schongut, 2012: 31).

Militarisme i patriarcat han compartit sempre el recurs de la força i la violència per a imposar la seva lògica (Hernández, 2003). Que aquests processos siguin irrecognoscibles no implica que no tinguin traços de violència impresos en ells. Encara que poguera semblar que la violència s'exerceix des de diferents nivells tots formen part del mateix fenomen. Sense tots ells en actiu la dominació no seria possible ni efectiva. La relació amb la violència s'uneix en el que Cynthia Cockburn denomina el "contínuum de violències", les violències deixen d'estar aïllades i es connecten entre elles com a capes d'un mateix fenomen (Miralles, 2019: 21). Els conflictes armats, i tot allò que d'ells es desprén, i la violència quotidiana contra les dones, ja siga en el públic i en el privat, estan íntimament relacionades i parteixen de la mateixa realitat de dominació (Hernández, 2008; Folgat, 2003).

L'Exèrcit, com a màxim exponent del militarisme, no sols legitima i enalteix la violència cap a fora, contra l'enemic, sinó que també l'exerceix dins de la seva pròpia estructura i contra els seus propis membres. La violència sexual dins de les Forces Armades és un dels exemples més visibles però cal no oblidar que, encara que ha eixit a la llum a partir de la incorporació de la dona en les seves files, l'assetjament sexual no va lligat exclusivament al gènere femení. Perquè es doni una situació d'assetjament és necessari un assetjador i un assetjat independentment del seu sexe (Osborne, 2009: 256).

3.3 QUAN PATRIARCAT I MILITARISME TREBALLEN AMB UNA MATEIXA FI: PURPLEWASHING

Una de les qüestions que crida l'atenció en l'Exèrcit és l'obstinació que posen a publicitar la participació de les dones en l'organització. Ministres, Generals, nous organismes, mesures i lleis contra l'assetjament. Sembla que en els últims anys les dones s'han convertit en un dels principals objectius de les Forces Armades.

La incorporació de la dona en molts Exèrcits, i el cas espanyol no és una excepció, s'ha dut a terme per moltes raons, però no totes elles en pro de la igualtat i de la necessitat de conquesta d'espais, fins al moment "prohibits".

En el cas d'Espanya, des que es va incorporar a la Unió Europea, es van començar a posar en pràctica polítiques d'igualtat comunitària iniciant així la implantació de l'I Pla d'Igualtat d'Oportunitats per a les Dones (PIOM) (1988-1999) i en el qual, entre moltes altres qüestions, es va decretar la incorporació de la dona en les Forces Armades. (Martínez i Quintana, 1999: 98) Més enllà de les directrius generals que el Pla mar-

cava per a la incorporació de la Dona, van ser moltes les resistències dins de l'Exèrcit perquè aquesta incorporació es fera efectiva. De fet, no es va regular la completa incorporació de la dona en les Forces Armades fins a la Llei 17/1999 del 8 de maig del Règim del Personal Militar. Van haver de passar 11 anys, des que es va acceptar a la dona dins de les Forces Armades i es va aprovar la seva efectivitat en tots els cossos. A la lentitud a regular la seva incorporació, cal afegir el context en el qual finalment es va acceptar que la dona entrara a formar part de la institució militar: la fi del servei militar obligatori, l'entrada en l'OTAN, i la necessitat de professionalització i modernització d'un exèrcit d'herència franquista (Begur, 2016: 4).

Tot apunta al fet que el principal motiu de la incorporació de la dona en l'Exèrcit dista bastant de la intenció de treballar per a la igualtat d'oportunitats. L'ús de purplewashing en tota l'estratègia de captació d'efectius és constant; la instrumentalització de les lluites feministes amb la finalitat de legitimar polítiques i estratègies de màrqueting amb altres finalitats és palpable en tot el procés d'introducció de la dona (Ribes, 2019). I és que quan militarisme i patriarcat s'alien amb una mateixa fi, totes les estratègies són vàlides, fins i tot la pròpia utilització de les lluites dels moviments que són crítics amb ells. D'aquesta manera l'Exèrcit pot continuar engrossint les seves files sense haver de fer front a crítiques molestes al voltant dels drets i la igualtat. Una altra qüestió serà veure si aquesta igualtat és real o tot queda en paper mullat.

3.4. ANÀLISI DE DADES

La primera part de les entrevistes ha anat encaminada a descobrir quin és el marc conceptual i simbòlic del qual parteixen les dones entrevistades. L'objectiu és conèixer si han reflexionat sobre el feminisme, què entenen per patriarcat, i si veuen possible ser militar i feminista alhora. En tractar-se de dones altament militaritzades, resulta interessant explorar com viuen l'aliança entre patriarcat i militarisme, si per a elles és una cosa perceptible i els afecta, o no, i si ho fa, de quina manera.

Dotze, de les dotze entrevistades coincideixen a donar una definició de feminisme que encaixa en la concepció del feminisme liberal. Per a elles el concepte d'igualtat és bàsic per a entendre-ho i apareix explícitament en la gran majoria de les respostes:

(E.1) "Doncs per feminisme... El... El voler lluitar lluitar per la igualtat femenina, per la igualtat nostra de la dona, i lluitar per tindre el mateix rol que els homes en els llocs de decisió."

(E.2) "Igualtat entre l'home i la dona."

(E.3) "Bueno, veurem que la dona intenta aconseguir el que és l'emancipació, la igualtat, encara que siga l'equitat saps?"

(E.4) "El feminisme que jo entenc és la cerca de la igualtat."

(E.5) "Per feminisme? La lluita de la igualtat real entre homes i dones.[...] Jo no sóc superior a un home per ser dona, però tampoc sóc inferior. I he de tindre els mateixos drets i les mateixes obligacions."

(E.8) "Jo defenso els drets, de la igualtat, quant a homes i dones. Que una dona pot ocupar el mateix lloc que un home, que una dona pot realitzar el mateix que un home.[...] Caldria enfocar-ho individualment, no en general. "No, és que una dona no pot carregar pes", no. Caldria dir, entre aquesta persona i aquesta altra, tries a aquesta per la seva condició física, que pot ser que la dona estiga millor que l'home."

(E.9) "Perquè entenc per feminisme la reivindicació que la dona és igual que l'home i de què no t'han de tractar com si anares ximple o com si no fores igual o com si jo no poguera fer les mateixes coses que un home. Eh... com si m'hagués de deixar denigrar o tingués que... doncs no, no. És a dir, les dones podem fer les mateixes coses que els homes i podem tindre els mateixos drets i podem fer la mateixa vida."

(E.10) "Però bo jo sí que dic que jo crec que l'important és igualtat d'oportunitats per a l'home i la dona. Igualtat d'oportunitats no significa que siguem iguals del tot. Per a mi igualtat és tractar igual els casos igual i desigual els desiguals. I a vegades és necessari posar un tascó perquè l'home que està en una situació inferior quedi equilibrat amb nosaltres i a vegades cal posar-nos les dones per a aconseguir aquest equilibri. Però sobretot hi ha igualtat d'oportunitats, perquè tots tenim la mateixa oportunitat d'arribar."

(E.12) El moviment que demana la igualtat entre homes i dones, que la dona també val. La dona també val, la dona també compte."

En algunes de les respostes s'observen crítiques a altres tipus de feminisme. A tot el que per a elles no és feminisme ho defineixen com un corrent de pensament que pretén trencar l'equilibri entre homes i dones o que vol imposar als homes les mateixes estructures de poder com a dominació que s'han imposat a les dones:

(E.6) S'estan passant ja, amb el feminisme! [...] Jo crec que ja estan arribant a un límit que no hauria d'existir. [Per a tu aquesta confrontació no hauria d'existir?] És molt exagerada. Per que ja, gràcies a Déu, tenim molts drets i ens protegeixen a les dones, però ja volen més i volen picar a l'altre bàndol, que no és així. Perquè tanta culpa té un home com una dona en tots els conflictes que hi ha, no és només

l'home el que és el dolent. [Creus que el feminisme hui dia està buscant que la dona estigui per damunt de l'home, vols dir això?] Sí, sí, des del meu punt de vista."

(E.4) El feminisme que veig és la cerca de la supremacia de la dona, i això no m'agrada tampoc. [...] Som iguals. No vull un tracte preferent per ser dona."

Fins i tot, en algunes d'elles apareix el concepte de *feminazisme* per a definir a certs corrents de pensament feminista crítiques amb el patriarcat o amb el feminisme liberal.

(E.8): "Feminisme? És que clar... la societat ho pinta d'una manera, i jo tinc unes idees. [...] Llavors, una cosa és el feminisme i l'altra el feminazisme, que li criden. Una altra cosa és el feminazisme, que volem, o que algunes dones volen, perquè jo no m'englobe en aqueix nucli, imposar que la dona està per damunt de l'home i que... Que si el patriarcat, que si... No, perquè és una societat en la qual hi ha simbiosi, sense l'home no pot funcionar la dona, i sense la dona no pot funcionar l'home. [...] Ja estem portant-ho a un extrem. No és normal que jo vaja pel carrer i que jo vaja fixant-me en els homes, només pel fet que siguen homes, i tindrè por que algun em pugui abordar. Però tampoc és just que ells hagin d'abaixar la vista, perquè cap dona el miri malament. [...] Per què? Estem arribant d'un extrem del masclisme al feminazisme, sense parar-nos a pensar que ens necessitem els uns als altres. I que hem d'intentar igualtat. Jo crec que la igualtat està bastant ben aconseguida. Jo en el meu treball no considero que a un home li donen més privilegis que a mi, ni al meu tampoc per ser dona, perquè al llarg de la vida hem lluitat per a aconseguir els mateixos drets, però... com et vull explicar... No pot ser que a mi em donen més drets per ser dona. [...] Llavors, crec que estem una mica, estigmatitzant a l'home, amb aquesta lluita que hi ha tan radical."

Els matisos per a definir el que entenen per feminisme són múltiples i clarament depenen del bagatge cultural o l'experiència vital de cadascuna d'elles. Es podria dir que el feminisme és alguna cosa que genera debat en les dones dins de l'exèrcit. Potser amb opinions contraposades, però el debat existeix, com afirma una de les participants:

(E.3): "ara estan molt en contra del feminisme, de les feminazis, sempre estem amb això en la boca. Joestic cansada ja saps?, tinc el cap..."

La semblança de respostes per a definir al feminisme xoca amb la diversitat de respostes de la seva concepció de **patriarcat**. Sembla que es tracta d'un concepte més confús i amb el qual algunes d'elles no es senten identificades. La meitat de les respostes comparteixen opinió a assenyalar algunes de les característiques principals del patriarcat, com l'es-

tructura, el domini del gènere masculí heterosexual, o la naturalització dels seus mecanismes de control i jerarquització. Assenyalen també la divisió sexual de la realitat patriarcal, en la qual l'esfera pública es reserva per als homes i l'esfera privada és fes tradicional de dones.

(E.1): "Perquè... Una mica com l'estil de vida que hem tingut fins ara, no? On l'home era com el dominant, el que eixia a guanyar els diners i... La dona es quedava a casa... A cuidar la casa, els fills i a atendre-li a ell quan tornés, no? I on ell era el que prenia principalment les decisions importants."

(E.2): "Sempre et diran el teu per ser dona pots fer això que és més per a tu. I vulguis que no ai estan, no és fet a posta potser, però t'estan deixant entreveure que per ser una dona tu tens una altra manera de fer les coses. Has de tenir altres maneres de fer les coses. Llavors, el patriarcat és allò invisible que està en tots els rangs de la vida social però que a vegades és difícil veure'l i altres vegades que és molt fàcil veure'l. I és la discriminació cap a la dona, en tots els àmbits."

(E.7): "El patriarcat és un sistema de família, que el porta l'home, el patriarca."

(E.8): "És el que marca la societat: que l'home és el que porta els pantalons, l'home és el que porta els diners a casa, l'home és el que ha de protegir a la família, el que decideix tot... [...] el que diu l'home va a missa. Això és el que entenc jo per patriarcat."

(E.11): "Perquè el patriarcat és el sistema estructural en el qual estem vivint, que porta en l'Estat des de la prehistòria, per dir-ho així i l'ha anat fent molt bé per a aconseguir aquest rol femení de submissió i d'estar subjugada a aquestes necessitats del rol masculí [...] Llavors el patriarcat és el que existeix actualment en la nostra societat, com en totes. És el sistema en el qual vivim, tant a nivell cultural com en la part invisible [...] i així està, una piràmide ben gran, del patriarcat, que està molt ben estructurat. És el nostre sistema actual, el mamem des del bressol."

Totes elles coincideixen a no entendre al patriarcat com una cosa exclusiva de les Forces Armades.

(E.11). "L'Exèrcit és patriarcal perquè la societat és patriarcal. No hi ha dubte. De fet una dels millors exemples és que la cúpula militar és un club exclusiu per a homes. Ara està la primera dona, de l'Exèrcit de Terra, que ha aconseguit un lloc, és l'única, és la primera que l'ha aconseguit."

(E.2) "El patriarcat des del meu punt de vista, és alguna cosa que està en la societat implantat en diferents àmbits que potser no són del tot visibles però que sempre és així."

(E.5): "És cert que... és inevitable dir que la nostra societat és una societat patriarcal, perquè és una societat patriarcal, val? De fet els grans llocs els tenen els homes. [...] com està tan així les aquestes de violació, al poc vaig llegir una notícia d'una noia que [...] van violar a Tenerife [...] i el teu llegeixes els comentaris, i els comentaris... el típic [...] Però llegeixes també moltíssims comentaris dient "a saber com anava vestida, que fa aquí a aquestes hores" dius, [...] perquè quan a un home el violen, no es posa en dubte la seva versió, i tothom va en contra del violador, i quan violen a una dona, és al revés. Això és un clar símptoma de patriarcat."

(E.11) "Exèrcit no deixa de ser un reflex de la societat, és com una espècie de tub d'assaig i llavors el que passa en la societat passa també en l'Exèrcit. No deixem de ser part de la societat, és a dir, jo crec que és un dels principals cavalls de batalla que tinc jo amb el món civil. [...] I per tant, el que passa dins passa fora. No hi ha cap diferència, llevant certes coses que potser evidentment es poden controlar a causa del control que exerceix l'Exèrcit, però el que passa fora passa dins."

En el que sí que coincideix la majoria d'elles (11.12) és a afirmar que l'**Exèrcit és patriarcal**, a excepció d'una de les entrevistades que anteposa la jerarquia a qual-sevol altre ordre:

(E.10) "L'exèrcit és una jerarquia en la qual si la que està a dalt és una dona, perquè manara la dona i si el que està a dalt és un home manarà l'home. No crec que influeixi [referint-se al patriarcat]."

De fet, la **jerarquia** apareix oculta i mesclada en moltes de les seves respostes. En la majoria d'elles, coincideixen que la jerarquia vertebrava la realitat de les Forces Armades, però no la identifiquen tant com una qüestió patriarcal, sinó més aviat com un traç definitori de la institució militar.

(E.4) "Això és més... sí. Però no és pel fet que siguin homes, si no que normalment les dones, alts comandaments, estan en oficines, no estan en unitats operatives. Simplement hi ha escalafó, de... cal fer el que diga el cap, no té sentit però és el cap, o el fas o t'arresta, és el que hi ha. [...] Més que el fet de ser home o dona són els galons."

(E.3) "Però el tema de l'antiguitat, encara que siguem soldada, a l'ésser una estructura tan jerarquitzada, entre els soldats, entre nosaltres ens arriba algú i dius "vinga, el teu, recull això", saps? Entre nosaltres mateixos també tenim cert rang, encara que sigui dona, és igual. Jo no abuso, només per a agafar torns i coses. Però sí que és veritat que a molta gent li agrada abusar d'això, de... "jo sóc més antiga, recull això que jo em quedaré assegut" saps?"

En algunes de les respostes s'aprecia una sensació d'"engany" sobre les suposades mesures de pro-

tecció cap a la dona. Sembla que, malgrat totes les reformes que s'anuncien, els canvis no són reals i, segons l'opinió de moltes, ni tan sols hi ha la intenció. Algunes, fins i tot verbalitzen exemples de **purplewashing**:

(E. 11) "El fet que hi hagi una Ministra, tot és representatiu, perquè no pinta una "fita". De fet en el gabinet de la Ministra no hi ha quasi dones per la qual cosa és un sistema molt patriarcal. [...] Precisament d'això de les UPAs [...] justament era obligatori. Però vas allà perquè no et queda una altra. Però no hi ha una voluntarietat a l'hora de la veritat i la xerrada tampoc era ni instructiva ni rellevant. Jo crec, que en general hi ha la percepció que nosaltres estem aïllats d'això, que això no passa dins i llavors li donen la importància que ells consideren. Però tornem al mateix, li la donen ells. Per a ells no és un problema que existeixi, per a ells el problema realment no existeix. La majoria ho perceben com que el problema és al revés, que som nosaltres les que intentem complicar la vida als militars. Ells consideren que tenim els mateixos drets, ja som totalment iguals, "ara sou vosaltres les que sou malvades i destrosseu la vida als militars". Aquesta és la percepció de molts, de la majoria".

(E.9) "Saps quin és el problema? Que... poden desplegar els mitjans que vulguin, val? Però el problema està després en el teu dia a dia. El problema és la por d'alçar la llebre perquè després tu has de seguir aquí i és el teu treball."

(E.2) "És un titular en un periòdic perquè si tu crees les UPA, crees l'Observatori de la igualtat, crees certs organismes que es dediquen a aquesta mena de coses... És veritat que les estadístiques sí que les duen a terme i que cada dues per tres estan fent estadístiques de gènere, etc. etc. Però, ja que tens tot això, tan simple com el que estaven dient vostès abans, fes unes xarrades, informa el personal de... perquè jo sé que existeixen les UPA però no sé com hauria d'anar cap a elles si estic sent víctima d'un assetjament o de violència. No sé de quina manera tindria, no sé ni trobar-les, no sé on estan. Llavors clar, sí s'han pres unes mesures, però que són bastant precàries."

(E.7) "És el que hi ha, ells ho intentaran tapar sempre, és a dir, si tu vols denunciar alguna cosa en la vida militar, has de portar-t'ho a la vida civil. Pel militar no agarraràs mai res. Mai et donaran la raó, és a dir sempre hi haurà alguna cosa o et diran... És que no sé com dir-te. Igual jo ara per exemple denuncio que el meu cap ha dit... perquè jo que sé, un paraula malsonant, o m'ha ofès, o el que siguis. Llavors ho taparan. Dirà que si és l'exercici del comandament... però no faran res."

La **violència** sobre les dones i la qüestió de l'assetjament ha constituït un bloc sencer en les entrevistes. Totes les entrevistades han afirmat, ja siga perquè ho han viscut, ja siga perquè ho han sentit, que existeix assetjament en l'Exèrcit cap a les dones. Algunes

d'elles han contat episodis amb bastant detall sobre experiències amb un alt nivell de violència, tant verbal com física. Més d'una ha explicat casos de violació, d'assetjament sexual i episodis que han viscut amb por i sensació d'indefensió. Un discurs que es repeteix en totes les respostes és el de la falta de suport dins de la institució, la desconfiança en els òrgans oficials i el descrèdit que els genera la justícia militar en aquests casos.

(E.2) "Sí. I a la vista està després de les denúncies que hi ha hagut i a les quals han fet pràcticament oïdes sordes."

(E.3) "Sí. [...] Una companya meva si que ho va patir, que va denunciar, i ara està en una altra unitat. Hi ha una unitat que tens per a denunciar això de la violència de gènere. Un tinent li escrivia a través d'una cap "que si vols fer un "trío", no es quin, "que jo per tu pagaria el que fos". I em recorda que aquesta companya, que és així com més joveneta [...] I té, així, doncs el seu cullet arromangat. I em recorda doncs en entrar, que en la prova d'unitat, perquè això... per a mi això és assetjament. De dir "jolin, tia, tens un cul per a ballar "reguetón!", "Fotre, tia, Anàvem corrent i així... fua, fua, fua..." I sempre estaven amb el seu cul, el seu cul, el seu cul... [...] I bo, sí, també la van fer moltes proposicions indecents, doncs això, proposicions... I al final amb això del tinent no va aguantar i va denunciar i va tindre un judici i tot."

(E.4) "Sí, molt. No sé què entens per violència sexual però sí, "mogollón". No fa tant que va existir la sentència de la d'"Alborán" i coses així."

(E.5) "Sí, sí, és a dir... des de les més greus, de fet hi ha notícies sobre això de... violacions i altres i... per abús de poder. Fins a les més lleus. A mi un company eh... estem en un menjar d'aquestes de germanor que se solen fer, i.. Em va començar a preguntar com m'agradava que em menjaren el cony. Clar! És a dir, no és el mateix que una violació, però també és violència sexual. [...]. Doncs... coses així. I... jo que sé... una vegada en una guàrdia, i la veritat és que vaig tindre por, eh... estava jo amb la meva... amb el meu comandament a l'habitació de les cambres, per a veure... perquè això, vigilar, perquè em tocava a la meva descansar, i descansaves a l'habitació de cambres i miraves les cambres i tal. I em va començar a preguntar que quin tipus de porno veia i que m'agradava de... de... saps? [...]"

(E.7) "Quan hi ha una cosa així ells sense res tracten de tapar-ho amb un escàndol. Evidentment intentaran que no apareixi en la premsa, ni que surti en un costat, ni en un altre i l'intenten deixar a casa. Llavors nosaltres tenim dues maneres de denunciar-ho. O bé vas al carrer i poses una denúncia en la policia nacional. Que passa que ells es tanquen en banda. No trobaràs testimonis, no trobaràs suport en aqueix sentit, ningú explica res, res vol saber res, que ningú es vol banyar, perquè és el seu treball. Llavors és molt difícil de demostrar-ho. Si el teu dónes part, interiorment, tu

segueixes el teu conducte jeràrquic, el meu capità, el meu coronel... mai va arribar a cap costat i quan arribi a dalt del tot, el de dalt és el que té la veu i diu "vinga, bo, ho arxivo". És així."

(E.8) "Algun hi ha... Jo fa uns anys vaig patir un petit assetjament. Un company, volia tema amb mi, no sé si has notat en l'entrevista, que sóc molt entranyable i va confondre el fet de parlar amb ell, de convidar-li a un cafè o tal i sense anar més enllà, em va proposar ficar-nos al llit... Jo li vaig dir que no, me'l vaig prendre de broma, vaig veure que insistia, li ho vaig comentar al meu cap, i es va acabar."

(E.11) "Sí, sí, sí. Això t'ho puc dir amb contundència perquè els he patits. Vaig patir un intent de violació, he patit assetjament per part d'un comandament, assetjament sexual, és a dir... obert, i sí, moltes situacions extremadament incòmodes, però la més bèstia va ser un intent de violació i va anar per sort que no em va violar, bàsicament perquè va entrar un mariner. Si que hi ha, sí que hi ha. El que passa és que no es denunciaran, perquè temen. A més prefereixen callar. De fet en el meu cas jo vaig donar part [...] i em van dir que millor no alçara la llebre perquè jo havia begut, llavors la culpa és meva, estem lluny de casa, tan lluny de la família, som poques a bord i llavors la culpa és meva. [I aquesta resposta te la va donar un superior?] Sí, [...] Anem, que no alçara la llebre, però anem, que és l'habitual. Perquè s'arribi a una denúncia algú ha de tindre moltes proves. Dins de l'exèrcit, si tu t'arrisques a denunciar és perquè primer: estàs disposada a l'exposició que suposa que és moltíssima, al cost que et suposarà després laboral i perquè tens proves, sinó no el faràs mai."

(E.9) [...] "saps el que passa? Que sempre, perquè això, que si la maneta per la cintura o que si la maneta pel muscle o que si coses així. Si que he escoltat de casos i conec alguna persona que li ha passat perquè això, que t'agarrin o la mà per la cintura o la mà per l'espatlla o tal o no sé què, no sé quants doncs si saps? [...] Mira, sí que em va passar un cas que em vaig sentir super incòmoda però després, [...] Continuem tenint moltes pors i molta tradició. Em recordo que quan em vaig quedar embarassada i vaig anar a farmaciola a dir que estava embarassada, hi havia un tinent allí i em va dir 'a veure, veurem si s'escolta el cor, tal no sé què, a veure, tomba't aquí' i clar, el tio va començar a baixar-me els pantalons i jo estava súper incòmoda i jo dient 'aquest tio, què està fent?' jo m'estava sentint fatal, però com sort d'aquí? li dic 'què estàs fent?' Em poso "borde"? És a dir, és veritat que ja no et surt, és a dir, hi ha dones que sí eh? Però és una situació que tu et sents incòmoda, tu et sents que t'estan sobrepasant els límits, però no saps com sortir d'aquí. Perquè tampoc és alguna cosa, no és una cosa tan evident per a dir 't'armaré un sidral'saps? Són coses molt subtils, llavors no saps com sortir d'aquí. [I, com vas sortir d'aquí?] Doncs aguantant-me i... esperant que passés el moment.[...]"

Es pot afirmar que les entrevistades no comparteixen la crítica al poder com a dominació i naturalitzen l'opressió de l'estructura. Resulta especialment cridaner com, alhora que defensen un feminisme pels drets

(drets que ja han obtingut) no dubten a posar sobre la taula barreres i dificultats que es troben en el seu dia a dia, i que són simptomàtiques de la prevalença del patriarcat.

4. ACULTURACIÓ

En el següent capítol es posen en relleu dues qüestions de nivell micro que semblen claus per a la comprensió de l'aculturació de les dones militars: la persistència de l'estructura patriarcal i els seus efectes, i les dificultats que tenen les dones com a grup minoritari que competeix amb un grup majoritari d'homes pels mateixos recursos.

4.1 EFECTES DEL PATRIARCAT

L'acceptació social de la necessitat de conquesta per part de les dones, d'espais públics de poder tradicionalment monopolitzats pels homes, és un de les fites del feminisme liberal. El debat feminista està absolutament normalitzat, "la confrontació del femení versus el masculí no és subversiva en l'actualitat, no és radical. Pot ser una confrontació incòmoda, agra, ridiculitzada, etc. però és una polèmica admesa, transparent, al gust dels temps" (García de Lleó, 1994: 27) Una cosa molt diferent és el resultat real d'aquests debats i propostes. Que el patriarcat hagi sigut posat en qüestió com a ideologia, no vol dir que no subsisteixi com un conjunt de pràctiques.

La divisió sexual del treball ha naturalitzat l'exclusió de les dones de l'esfera pública i les ha relegades a l'esfera privada i al treball no remunerat en la producció de béns (la cura dels nens i nenes, dels malalts, dels majors, el manteniment de la família, la perpe-

tuació del grup familiar). Quan la dona finalment ha pogut accedir a espais de poder dins del públic, xoca amb una estructura que no ha estat pensada per a ella. El patriarcat no ha canviat, no té un pla B per a cobrir el lloc que han deixat la dona en dedicar el seu temps a una altra activitat. Com afirma Bourdieu (2000: 113), "els canvis visibles de les condicions oculten unes permanències en les posicions relatives. La igualació de les possibilitats d'accés i de les taxes de representació, no ha d'emascarar les desigualtats que subsisteixen."

Ens trobem llavors, amb dos grups marcats per la diferència sexual, que no estan en igualtat de condicions però que han de competir entre ells. Raquel Osborne (2005) exposa alguns dels efectes de dominació patriarcal i les seves conseqüències. Amb l'objectiu de posar en relleu aquestes dificultats, seguirem l'article de Osborne com a base argumental per a defensar la persistència d'actituds patriarcales dins de les Forces Armades. Assenyalarem aquí quatre característiques que Osborne desenvolupa en el seu article: l'accés als recursos, el poder dels amics, el temps disponible i la socialització i afegirem una altra que ens sembla de vital importància: el sostre de cristall.

L'accés als recursos. El poder tradicionalment s'obtenta en l'esfera pública, on es prenen les decisions polítiques, es planegen estratègies d'actuació, s'articulen línies de pensaments i s'escriu la història

oficial. El poder ha de ser explícit, legítim, visible i reconegut, sinó, difícilment es podrà exercir. Encara existeix un estatus simbòlic diferenciat entre tots dos sexes que dificulta l'accés a parcelles de poder. Aquest té un efecte directe sobre les dones que, en estar destinades a la resignació i a la discriminació, només poden exercir el poder accedint a difuminar-se, negant-se a ostentar-lo o exercir-lo per delegació. (Bourdieu, 2000: 47) La conseqüència directa és que, quan les dones aconseguen accedir al poder "tenen una legitimació interina i precària" (Osborne, 2005: 167).

La importància de la tradicional divisió sexual del treball i de la seva càrrega simbòlica s'aprecia en molts estudis sociològics sobre l'estructura del mercat laboral i la segregació per sexes. Callejo i Martín Rojo (1995), parlen d'una dificultat "extra-oficial" de les dones per a accedir a càrrecs de responsabilitat. En els seus estudis van demostrar que mentre els homes que ocupen posats tradicionalment femenins, semblen beneficiar-se del seu estatus de minoria, no ocorre el mateix amb les dones en càrrecs de responsabilitat i en ocupacions tradicionalment masculines. Elles perceben resistències de companys i alts càrrecs especialment a l'hora de promocionar-se.

La lliure concurrència podria salvar aquest desavantatge simbòlic a l'hora d'accedir al poder, però en el moment en què entren en joc valoracions subjectives, el nombre de dones en aquesta mena de càrrecs baixa estrepitosament. En aquest sentit, autores com Marta Ibañez (2010), expliquen com les dones tenen major probabilitat de treballar en sectors feminitzats, com la sanitat o l'educació, en empreses grans de més de 50 empleats, l'administració pública o en el mercat internacional. És a dir, "en empreses en les quals se suposa que hi ha sistemes moderns d'accés i desenvolupament de la carrera laboral; on els processos de selecció i ascens seran més universals, transparents i meritocràtics, en definitiva menys discriminatoris per a les dones" (Ibañez, 2010: 18).

El segon element que assenyala Osborne és el que denomina el **poder dels amics**. Entén "amics" en el sentit ampli per a referir-se a com actuen els homes dins d'un grup enfront de les dones, generant dinàmiques de *male bonding*. Aquest terme va aparèixer en els anys 70 de la mà de l'antropòleg Lionel Tiger per a referir-se a la tendència dels homes a formar llaços o vincles molt estrets entre ells. Tiger proposa que es tracta d'una adaptació a certes situacions directament connectada amb la cooperació, la depredació i la defensa del grup. És una manera d'organitzar-se per a poder sobreviure com a grup, protegir-se i beneficiar-se. No es tracta del possible

llaç que puguin crear homes d'una mateixa classe social o d'una mateixa edat pel fet de tindre identitats semblants. La creació d'aquest llaç (bonding) té com a objectiu aconseguir un estatus diferenciador. És un procés que involucra a individus específics i que es reconeixen entre ells (Tiger, 2017: 25). En paraules de García de Lleó "el vell club dels nois" o el "pacte entre cavallers" és un dels fenòmens més característics de la captació sistemàtica d'efectius masculins. (García de Lleó, 2012:132)

Osborne descriu dos vessants en aquest element: la selecció entre iguals i tot el que té a veure amb les xarxes informals. La selecció entre iguals es basa en la tendència a perpetuar als homes en el tradicionalment masculí, ja sigui a nivell de professió com a nivell de comandament. En moltes ocasions, l'escassa presència de dones pot resultar incòmoda ja que es presenten com a testimoniatges crítics de la forma en què s'organitza el treball o es gestionen certes situacions: "no fan falta tantes secretàries, ni tants metres quadrats de moqueta, ni tant de cotxe fantàstic ni tanta reunió fora de l'empresa, ni tanta targeta visa, ni tant viatjar en primera ni res d'això" (García de Lleó, 2002: 134).

Les xarxes informals escapen completament a aquells elements d'accés igualitari i no per això tenen menys pes en l'ordre social. En les xarxes informals es comparteixen reunions, menjars, copes, converses de "coses d'homes". Quan les dones es troben en situacions semblants, moltes vegades ressurgeixen vells complexos socials de com "cal comportar-se en societat". En conseqüència es solen quedar en un segon pla, callades per a no molestar, o fins i tot servint als homes perquè ells sí que puguen fomentar aquestes relacions informals de companyonia. La possibilitat d'accedir a les xarxes informals es deu a un factor temps, el següent element que assenyala Osborne.

El temps disponible. En un món en què les dones comparteixen els mateixos espais públics educacionals i ocupacionals que els homes, les continua exclouent per falta de temps. A què es deu aquesta falta de temps constant? La resposta la trobem en el que s'ha denominat "la doble presència". Aquesta categoria ha portat a marcar "els límits de l'emancipació en constatar com la incorporació de la dona al treball, en lloc de canviar les estructures familiars, ha suposat per a les dones sumar dues jornades." (Borderías, 2007) No cal menysprear l'esforç i els maldecaps que comporta la doble presència en una societat capitalista on preval la divisió sexual del treball. Sovint, aquesta situació genera una ambivalència en la identitat de gènere de les dones fomentant el "malestar de l'emancipació"

Finalment Osborne assenyala els models de **soci-alització**: La falta d'accés al poder provoca en les dones la seva "autoretraimiento". Tradicionalment s'ha pensat que les dones no volen ostentar el poder i que lliurement trien certs rols socials. La socialització estableix aquelles normes de comportament social que marquen certes tendències. Doncs bé, el mateix ocorre entre l'opció d'accedir al poder i les dones. No és que per ser dona un no vulguin ostentar el poder, el ser dona no implica ser més bo, o més pacífic o menys agressiu. No existeix una relació entre el gènere i voler acostar-se al poder. No es tracta d'una qüestió de voluntat ni de gust, és una qüestió de facilitat d'accés.

Cal afegir als quatre elements anteriors, la prevalença del **sostre de cristall** en el mercat laboral. Homes i dones no tenen les mateixes oportunitats d'accés tant per la segregació horitzontal, que analitza la concentració sexuada en els diferents sectors ocupacionals, com per segregació vertical, que es refereix al nombre d'homes i dones en categories o ocupacions específiques (Roquer, 2012: 46).

El concepte "sostre de cristall" apareix en els anys 80 en la literatura anglosaxona i es refereix a la sub-representació de les dones en els llocs més alts de totes les jerarquies ocupacionals malgrat la seva notable representació (González, 2015: 5).

Malgrat les mesures que es prenen des de les organitzacions per a pal·liar els efectes del sostre de cristall, són molts els estudis que afirmen de la persistència d'aquest fre en l'ascens professional de les dones. Qüestions com la maternitat, castiga la carrera professional de moltes dones ja que, les mateixes mesures que les protegeix durant els períodes d'embaràs i lactància, són les que condemnen les seves carreres professionals. Mostra dels seus efectes negatius són les escasses baixes de paternitat que en alguns àmbits professionals masculinitzats es demanen. En el cas de les Forces Armades a Espanya, s'ha observat una tendència dels homes a l'autoexclusió per por dels prejudicis i a la mala reputació (Begur, 2016: 16).

A mesura que les dones han anat guanyant terreny en el públic, les opcions s'han multiplicat i el seu interès per ocupar posicions de poder també. Poder accedir al poder sense tants obstacles facilita que moltes dones vulguin accedir a ell. Però no és suficient que existeixi la possibilitat. Encara el patriarcat té una forta influència en els comportaments i les actituds de les persones i les Forces Armades, com a organització militar, no és una excepció.

4.2 DONES I MASSA CRÍTICA

Presentarem en aquest apartat alguns dels trets principals del pensament de Rosabeth Moss Kanter, sociòloga i especialista en la relació entre grups, per a sustentar la nostra hipòtesi. Ens basem en les seves teories sobre les dones dins de les grans corporacions amb l'objectiu de fer un paralelisme amb la situació de la dona en les Forces Armades. D'aquesta manera, podem afirmar que les dones dins de l'exèrcit, com a minoria, difícilment podran assumir càrrecs de responsabilitat i podran adoptar mesures per a la millora de la seva situació, mentre que no hi hagi una voluntat clara des de la institució per a canviar dinàmiques internes pròpies de la relació entre un grup majoritari i un grup minoritari que competeixen pels mateixos recursos. Sempre que les dones estiguin en xifres de representació inferiors al 30%, patiran un procés inevitable d'aculturació en la seva identitat i en els seus rols de comportament en major o menor mesura.

KANTER I LA IMPORTÀNCIA DE LA REPRESENTACIÓ NUMÈRICA EN ELS GRUPS

El fenomen del procés d'aculturació que es dona en la relació entre grups humans de diferents grandàries de representació numèrica, amb diferents categories culturals i que formen part d'un mateix grup superior, ha sigut el principal objecte d'estudi de la sociòloga Rosabeth Moss Kanter (1984). L'autora identifica quatre tipus de grups bàsics, de diverses proporcions, que poden mantindre una relació entre ells:

Els grups **uniformes** (*uniform*), en els quals hi ha només un significant social. Dins d'un mateix grup es poden crear diferències internes però, des d'una visió externa, des del que el defineix com a grup pròpiament, no s'aprecien diferències ni d'ètnia ni de classe ni de gènere. Aquests grups tenen una ràtio de 100:0. D'aquesta manera es defineix l'Exèrcit amb anterioritat a la incorporació de les dones: una organització que compartia una identitat comuna, homes que havien entrat a formar part del grup amb les mateixes proves d'accés que els altres membres, i que tenien, aparentment, les mateixes opcions de promoció.

En segon lloc identifica els grups **esbiaixats** (*skewed*) en els quals preval una majoria d'un tipus social sobre un altre, amb un significant social diferent i que tenen, per exemple, una ràtio de representació de 85:15. El tipus social numèricament majoritari també controla al grup general i la seva cultura es converteix en dominant respecte a la del grup minoritari. Els membres del grup minoritari, aquells amb un altre tipus social es converteixen en **símbols** (*token*). Deixen de ser tractats com a persones individuals i se'ls percep

com a representacions de la seva categoria social. Si la grandària del grup esbiaixat és molt modest, els tokens poden arribar a ser individus solitaris. Però encara que en un grup segat hi hagi solament dos tokens, els resultarà molt difícil crear aliances entre ells a causa del poder que exerceix el grup majoritari.

El tercer tipus de grup són els grups **nomenats** (*tilted*), que es mouen en ràtios menys extremes que les dues classes de grups anteriors, per exemple, amb una ràtio de 35:65. En aquests casos, els dominants són simplement la majoria però perden gran part de la seva capacitat d'aculturació. Els membres del grup minoritari, són aliats potencials, poden formar coalicions i afectar així la cultura del grup. Comencen també a aparèixer com a individus diferenciats els uns dels altres i com a membres diferents de la majoria.

Finalment, l'últim tipus de grup és aquell amb una ràtio de el 60:40. Es tracta dels grups **equilibrats** (*balanced*) en els quals la cultura del grup i la interacció que hi ha entre els seus membres és, com el seu nom indica, equilibrada. Majoria i minoria poden crear o no subgrups. Però això dependrà d'altres factors estructurals o personals i no del tipus social diferenciador.

En aquest sentit, podem afirmar que les dones dins de les Forces Armades constitueixen un tipus de grup esbiaixat, en el qual la majoria està constituïda pel tipus cultural d'home i la minoria està constituïda pel tipus cultural de dona. Tots dos estan relacionats entre ells amb una ràtio de proporcionalitat de, aproximadament, 87:13. Aquests dos grups de tipus social diferent se situen dins d'un grup major, l'Exèrcit, que estableix el marc de la seva relació, l'estructura dins de la qual cohabiten i dins de la qual competeixen pels mateixos recursos.

Ens centrarem llavors en el que ocorre típicament en els grups esbiaixats. Perquè no es doni l'aculturació d'un tipus social sobre l'altre, en aquest cas, perquè el grup majoritàriament format per homes no imposi la seva masculinitat sobre el grup minoritari, format per dones, és necessari que el grup minoritari s'incrementi fins a arribar a la proporció de **massa crítica**. La massa crítica es constitueix quan la minoria comença a ser menys minoritària i es troba entorn de valors del 30-35% de representativitat del total del grup general. Això permetrà començar a influir en la cultura del grup majoritari i aconseguir l'establiment d'aliances entre els membres del grup minoritari deixant de ser símbols. Podem definir la massa crítica com "un canvi qualitatiu en les relacions de poder que permet per primera vegada a la minoria utilitzar els recursos de l'organització o de la institució per a millorar la seva pròpia situació i la del grup al qual pertany" (Valcárcel, 1997: 176).

Que s'aconsegueixi augmentar el número del grup minoritari per a arribar a la massa crítica, està íntimament relacionat amb el suport extern amb què compte aquesta minoria. En aquest cas, el suport extern que podria fer augmentar el nombre de dones vindria donat per tots aquells grups o institucions que aposten per l'augment de la presència femenina en les Forces Armades.

No obstant això les dones dins de l'Exèrcit espanyol estan lluny de convertir-se en massa crítica. De fet, porten més de 30 anys en minoria amb un tipus social diferenciador molt marcat: el gènere. Quines conseqüències té l'aculturació del grup majoritari, sobre el grup minoritari quan el grup majoritari són homes i el minoritari són dones? La principal conseqüència és, d'una banda l'assumpció d'elements i comportaments identitaris de la majoria, en aquest cas, elements propis de la masculinitat, i, per l'altre, l'aparició del que Kanter denomina les **dones símbol** (*token women*).

4.3 LAS DONES SÍMBOL

Les dones símbol es caracteritzen pel seu caràcter de representació, per no ser vistes com a persones individuals, i per l'ambigüitat i la dissonància entre els seus comportaments i la seva identitat. Es converteixen en una espècie d'apàtrides del gènere: d'una banda es veuen obligades, conscient o inconscientment, a l'adquisició de comportaments masculins, però per l'altre, experimenten "responsabilitat representativa" que s'expressa en una reafirmació del seu gènere i de la seva diferència. Kanter assenyala tres fenòmens associats a les dones símbol:

La visibilitat: Les dones atreuen una atenció desproporcionada sobre si mateixes sense proposar-li-ho. Se les veu més que a altres individus i criden l'atenció de tots els membres del grup. Això produeix una pressió en la seva actuació ja que saben que el que facin serà pres com un senyal del que "fan totes les dones", la qual cosa genera la "sobrecàrrega d'identitat", com ho denomina Celia Amorós (1994), o la "sobrerrepresentación" com es refereix García de Lleó (1994). Una de les conseqüències de la visibilitat és la sobrecàrrega de treball, la sensació que mai es poden relaxar i que sempre han d'estar en la cresta de l'ona. És molt comú que a les dones que es troben en minoria en un entorn masculí, se'ls exigeix l'excel·lència, tant fóra com dins del treball, i es vegin en l'obligació de justificar els seus èxits. Uns èxits que difícilment són reconeguts pel grup majoritari. No ocorre el mateix amb els fracassos que ràpidament es visibilitzen i es fan extensius a tots els membres del grup minoritari.

Com la seva aparença física també cobra més importància de l'habitual, moltes d'elles, en un intent de rebaixar la *sobrerrepresentació* amb la qual vivien, mimetitzen la seva estètica amb la del grup dominant, volen passar el més desapercebudes possible. Altres dones símbol, reaccionen al revés, intenten complir amb els estereotips que té el grup dominant sobre el dominat. Amb estratègies diferents, el que es busca és l'acceptació del grup majoritari, ja sigui per "ser com ells" ja sigui per "ser com ells creuen que s'ha de ser".

La polarització: La polarització produeix un estrenyiment dels llaços entre els dominants i un allunyament respecte al grup minoritari. Els homes utilitzen tots els pretextos per a recordar a la dona símbol que és diferent. En aquest punt cobren molta importància les xarxes informals i el temps disponible més enllà de l'estructura laboral. El grup dominant tendeix a buscar situacions en les quals el grup minoritari no pot assistir. Aquestes situacions poden anar des de sortir de copes després d'una reunió, a buscar espais de privacitat en les quals les dones saben que no podran acudir (ja sigui per la doble presència o per buscar espais extremadament masculins).

L'assimilació: Els atributs de la minoria es distorsionen perquè encaixen en les idees preconcebudes sobre el sexe de la majoria. Les dones símbol no s'accepten com a iguals, sinó com a símbols estereotipats del grup minoritari. En aquest cas, seran vistes o com a mares, o com a seductores, o com a mascotes, o com a dones de ferro, però mai en la seva plenitud d'ésser humà. Els estereotips seran acceptats tant per la majoria dominant com per la minoria. Això sol provocar, o bé un rebuig per part de la minoria com a grup cap a la dona símbol, o bé, que aquests estereotips siguin assimilats per tots com una cosa natural.

Es poden identificar tres respostes comunes de les dones símbol davant les situacions anteriorment descrites:

La mimetització, ja sigui física com a identitària. Es busca l'acceptació del grup majoritari encara que això suposi abraçar la identitat del grup dominant i menysprear al grup minoritari. És per això que moltes dones símbol opten per participar de converses i acudits en què es promocionen els estereotips cap a les dones, es masculinizen en la seva vestimenta i en els seus comportaments amb la intenció de "ser un més".

Abella regna: Una altra via d'acceptació és mostrar-se com una excepció dins del grup minoritari. La intenció és la mateixa que la mimetització però s'afegeix el rebuig cap al grup minoritari. El terme sín-

drome d'abella reina ha sigut estudiat sobretot des del camp de la psicologia del treball, va aparèixer per primera vegada en 1973 i actualment continua vigent. Es descriu aquesta síndrome per a dones que ocupen càrrecs de responsabilitat en un ambient completament masculinizat, i en el qual elles acostumen a prendre actituds antifeministes públicament en contra de les dones, negant la discriminació de l'estructura i les dificultats reals que les dones, com a minoria, continuen tenint per a accedir a càrrecs de responsabilitat o per a cobrir parcel·les tradicionalment ocupades pels homes.

Es solen atribuir l'èxit professional i personal a mèrits propis i tendeixen a envoltar-se d'homes en l'àmbit laboral. Solen pensar que si elles han arribat, les altres no ho han fet per una qüestió de voluntat. *La síndrome de l'abella regna* s'ha relacionat amb la competència entre dones i amb la necessitat de rebre tota l'atenció dels homes. La falsa creença que una dona en un càrrec de responsabilitats ha de solidaritzar-se amb altres dones pel fet de ser dones, estereotipa novament a les dones en posició d'abelles regnes lloc que, alhora que se les obliga a acceptar una aculturació del grup dominant i una separació del seu propi grup identitari per a poder mantindre's, li les titlla de sexistes i de poc solidàries. Facin el que facin serà posat en qüestió. Algunes investigacions recents, com les dutes a terme per Heilman i Haynes (2005), han desmentit que dones en posició d'abelles regnes valoren menys el treball d'altres dones. El procés d'aculturació amb els rols masculins fa que elles devaluïn igual que ells el treball de les altres dones, però de nou, la visibilització, les exposa com a culpables de tots els mals. Així es manté la cultura de l'organització i es fa impossible trencar amb les dificultats reals que tenen les dones. (García-Velasco, 2013).

L'aïllament, tant de el grup majoritari com dels seus congèneres que es troben en la seva mateixa situació. En el cas de les grans organitzacions, l'aïllament també es fa de manera vertical. És a dir, encara que en posicions més baixes en la jerarquia professional, el grup minoritari de dones haja aconseguit la massa crítica i siguin suficients per a crear una subcultura, la pressió de la verticalitat aïlla encara més a la dona símbol de les seves pròpies congèneres. En algunes ocasions, es produeix un aïllament amb l'objectiu de crear consciència social i contribuir al fet que s'arriba a la massa crítica, encara que aquesta opció, a causa de les fortes pressions que existeixen és molt minoritària.

En qualsevol de les opcions adaptatives que tenen les dones, tindrà una mala lectura per part del grup majoritari, i part del grup minoritari. Si una dona sím-

bol és massa dura i massa exigent, se li retraurà que s'ha masculinitzat en excés. Si és massa blana, és que no pot estar on està perquè no "serveix" o "no dona la talla"

En suma, mentre les dones no arriben a la massa crítica i siguin massa poques en proporció al grup majoritari no poden crear una subcultura que contraresti aquests fenòmens, així que es veuen limitades o bé a ser acceptades pels dominants, és a dir, acceptar el seu rol de dones símbol, amb totes les seves conseqüències i a assumir el procés d'aculturació del grup dominant o bé adoptar una posició d'aïllament.

Moltes de les crítiques que es van fer als treballs de Kanter van ser encaminades a voler minimitzar la importància de la dominació patriarcal i la diferència en igualtat de condicions de comportaments entre homes i dones. Estudis posteriors han posat l'accent a demostrar que el tipus social diferenciador de gènere és molt influent, no es tracta només d'una categoria social més. Quan el grup dominant són dones, els resultats en l'anàlisi del comportament i els processos d'aculturació són sensiblement diferents. El que caracteritza l'aculturació masculina és el nivell d'agressivitat i la força del procés de dominació (Osborne, 2005: 173) Malgrat això, l'aportació de Kanter a l'estudi de grups humans i al seu comportament dins d'organitzacions va permetre, entre molts altres aspectes, desculpabilitzar a les dones de la seva falta d'adaptació als cercles de poder. Com hem intentat assenyalar, no són elles les culpables dels processos de domini i d'aculturació, elles poden ser còmplices, víctimes o botxins d'igual manera que ho són els homes. Els individus responen a dinàmiques socials concretes imposades per estructures que obliguen a certs comportaments i que en molts casos no es posen en qüestió. No eren elles, sinó les dinàmiques de grups socials.

4.4 ANÀLISI DE DADES

En totes les entrevistes, d'una manera o un altre, s'ha pogut observar la pressió que genera el patriarcat sobre elles. Algunes no ho han expressat com una cosa negativa, però sí que són conscients que la seva condició de dona comporta una sèrie de dificultats afegides.

Diverses d'elles, especialment les més joves, expliquen com han experimentat rebuig, per part de superiors i alguns companys, pel fet de ser dones. Situacions en les quals explícitament els han dit que l'Exèrcit no està fet elles. L'**accés als recursos** per arribar al poder es veu clarament frustrat quan, ja només la presència de dones dins d'un feu tradicional de poder masculí, es posa en qüestió. Els homes són

els que han de complir amb el deure de defensar la nació, les dones tenen altres funcions en la societat, concretament, la reproductiva.

(E.4) "De fet quan arribem al vaixell, arribem alhora també [referint-se a un company], i ell automàticament es va posar a treballar, i jo vaig estar una setmana prenent cafés perquè no em volia el cap, perquè era una dona i em podia quedar embarassada. O siga el primer que va preguntar: "eres lesbiana?". "No". "Perquè llavors no la vull perquè es pot quedar embarassada"

(E.8) "Hi ha persones que creuen que encara l'Exèrcit és per a homes, que la dona no hauria d'estar en l'Exèrcit, i clar el tema que ens quedem embarassades, que haurem d'atendre els nens, que haurem d'anteposar les nostres càrregues familiars abans que l'Exèrcit. Hi ha molts homes que no ho veuen, perquè han estat inculcats per una educació, en la qual, l'home, és el que et deia, l'home és el que porta diners a casa, el que treballarà, l'home és el que protegeix a la família i altra."

(E.7) "Què manen ells? Evidentment perquè a nivell estadístic hi ha menys dones. De fet generals només hi ha una. És el seu món és a dir, juguem en el seu terreny. El que passa que a baix en les escales inferiors de sotsoficials, sí que és veritat que hi ha bastants més dones, no més que homes, però hi ha moltes més que abans."

(E.12) [...] "El que passa és que els militars encara tenen aquest pensament, i no canviarà mai. Encara que les dones estiguin a l'Exèrcit i no el diguin, no l'acceptaran."

En altres respostes es veu com la divisió sexual del treball dins de l'Exèrcit és un fet acceptat. Les dones poden accedir amb més facilitat a treballs, dins de les Forces Armades, que s'assemblen el més possible a aquells tradicionalment relacionats amb el gènere femení: treballs relacionats amb la cura, la manutenció o amb l'administració.

(E.11) "Passa que l'electrònica pel que sigui, no hi ha moltes dones que hagin decidit anar allà, hi ha altres especialitats potser, normalment hi ha moltes dones escriventes, la qual cosa són els administratius i hi ha moltes més que potser són analistes, si que hi ha bastants dones també, comunicacions té bastants, hostaleres també hi ha moltes, però ha sigut una mica també el que hi ha hagut, tendències, poques mecàniques i poques electricistes. Hi ha companys que diuen que nosaltres tenim les especialitats còmodes, que no ens agrada tacar-nos de greix... Hi ha moltes mecàniques, no tantes com en administració, però n'hi ha."

Algunes de les entrevistades han mostrat consciència de la importància del **poder dels amics**. En les respostes es veu com identifiquen actituds grupals clarament masculines i que tenen per objecte refor-

çar precisament la masculinitat dels individus participants alhora que exclou a les poques dones que puguen trobar-se en el mateix ambient. Fins i tot algunes assenyalen que és la institució de l'Exèrcit la que possibilita actituds de **male-bonding** que serien més improbables en espais no militaritzats.

(E.1) "Doncs... sí, sí... Potser alguns es passen. (riu) Volen, com potser, demostrar que són tan masculins que... a vegades raguen una miqueta l'absurd. Quan s'ajunten els homes, molts homes entre ells, perquè..."

(E.2) "És veritat que, en moltes converses que són simplement supèrflues, que per exemple parlen de cotxes, parlen de futbol que, no per jo ser dona simplement no m'agrada, però no m'agrada. No per ser dona, jo per ser jo. I, bo, la majoria d'homes solen agradar-li el futbol i estan aquí parlant de futbol. Doncs bo, ets així i no li puc fer res. Però hi ha vegades que és veritat que surten certs comentaris pujats de to i tu ets allà".

(E.3) "Fixa't que jo era una persona que sempre havia sigut molt així, molt de no discutir en aqueix tema, que sempre hi havia tal, però que des que estic en l'exèrcit m'he adonat que jolín! Que queda molt camí, que aquí es mostra, en estar tots junts, aquí es mostra com realment s'embraceixen. Potser això era no ho poden dir, amb els seus amics, amb la família, tal. Però aquí, com estic en l'exèrcit i saps?, aquí hi ha tres ties, doncs bo... [...] Jo crec que... perquè el mateix, que se senten així... com que se senten... a l'ésser una institució masculina, com que se senten una mica que no són al carrer, en la societat. Coses que no haurien de dir i que fer, però aquí és com un espai en el qual sí que puc. Jo ho noto és com un espai en el qual s'alliberen una mica més, on surt el seu vertader jo, com la ràbia aqueixa, on aquí el deixen caure. Que potser amb el seu cunyat, amb els seus amics, pel carrer no es comporten així."

(E.5) "Sí, és molt habitual, jo que sé, que es posen a parlar... que es posen vídeos porno, per exemple, el que es posen a parlar de sexe, però no d'una manera... diguem normal. Perquè, jo parlo de sexe amb les meves amigues, parlo de sexe amb la gent, no hi ha cap problema, però d'una manera normal, sense fer que una de les parts sigui menys que l'altra."

(E.11) "És veritat que moltes vegades fan comentaris inapropiats, però també depèn de quin grau de masclisme tinguin integrat. Sempre està el típic de: "perquè si no t'agrada, marxa" o els mals acudits, o quan en la tele algun... "veus, això no surt. Les feministes no us queixen per això". Això és la tònica general.[...] Arriba un moment que no surts de les converses en el treball que més o menys ells volen portar."

En contrast, unes altres de les entrevistades encara que reconeixen que es produeixen situacions de male

bonding, neguen que siguin discriminatòries respecte les dones, entenent que elles tenen la possibilitat d'integrar-se a aquestes dinàmiques masculines, si volen.

(E.6) "Hi havia grups que eren així, però ets tu la que t'has d'integrar en aquests grups i sentir-te que pertany a aquest grup, no pots deixar que ells t'avassallin."

(E.7) "A veure converses masculines tens en tots els costats. Això és clar. El que passa és que, jo he vist que les dones participen en elles. És a dir, no les ofén el que parlen de si s'han anat de festa o no s'han anat de festa. Jo he vist a les dones parlant amb els homes tranquil·lament i no els ofén per a res. Quan ja treuen els peus del test sí, però tampoc els ofén que els diguis, mira, doncs, aquest vocabulari, o aquesta boca, o..."

[I es poden integrar en la conversa, hi ha una relació d'igualtat aquí?]

Sí, jo aquí no veig diferència."

(E.10) "Però a veure les converses són masculines? Perquè com si tu vas a un bar i està ple d'homes. Entens les seves converses. Qüestions de futbol i el que sigui, què és masculí? Potser. [...] És cert que també on hi ha la majoria d'homes, si pot ser que hi hagi, però bo també està... En si, jo he gaudit molt amb aquestes converses i he après moltíssim dels meus companys homes."

La doble presència, ha sigut un element que ha aparegut en moltes de les respostes. Tenint en compte que són persones amb un treball assalariat, reconeixen que són les dones els qui s'encarreguen també de la cria dels fills i les que s'ocupen del treball no remunerat en l'esfera privada.

(E.9) "Quan ja ets mare la majoria que ens agafem les reduccions de jornada som les dones. Llavors, què passa? Que sempre les que estem pitjor vistes som les dones perquè som les que estem exigint uns drets per a poder portar als nostres fills al col·legi o per a poder conciliar la vida familiar amb la laboral. [...] Però ningú veu que ets tu la que t'has de quedar a casa, mentre que el teu marit està una setmana fora, que estàs amb la nena, amb la casa i has de continuar anant a treballar. I encara que entres tard, el treball que jo he de fer, l'he de fer igual. És a dir, jo no em podré potser anar-me a unes maniobres o anar-me a fer unes guàrdies o fer coses així, però jo el meu treball en menys hores l'he de treure igual endavant."

(E.9) "És que és molt fàcil quan són coronels, generals, tinent coronels val? et parlo de rangs alts, és molt fàcil el dir 'és que heu de ser aquí, és que teniu, és que sou militars, és que tal, és que no sé quants, quan a tu, tota la teva vida, la teva dona ha estat a casa cuidant-te als teus fills i tu has estat per a dalt i per a baix i no has hagut de passar per això perquè era la teva dona la que estava a casa cuidant-los."

Llavors, és molt fàcil dir 'no és que heu de sacrificar-vos més' és que és molt fàcil perquè ells no ho han viscut, ho han viscut des d'una altra perspectiva. Saps? No obstant això, nosaltres la cria dels nostres fills, clar la vivim més... estem més al peu del canó."

(E.3) "Uf... per a començar el fet de la conciliació familiar fins i tot en homes està mal vist. Que et demanes una baixa per paternitat està mal vist. Mira, l'altre dia un noi nou, que ha tingut un fill "és que aquest porta aquí tres mesos i ja es demana una reducció", i dic "i tu la tens ja". Diu "ja, no és per culpar-li, jo sóc més antic. Però és que a més no tenen custòdia compartida, que és que la mare és aquí per a cuidar-lo".

(E.7) "O sigui això és clar. Jo ara per exemple, jo amb la meua filla, jo no m'aniria de missió, jo no m'aniria 6 mesos de missió i deixaria a la meua nena de 5 anys. Això ho tinc clar. Quan tingui 10, potser m'ho plantejo. Ara, sí que tinc companys que han anat de missió, encara que tenint la dona embarassada. És a dir, no estan per al neixement dels seus fills."

Algunes d'elles, encara que no la majoria, exposa com que hi ha dificultats explícites perquè les dones ocupen rangs alts. No ho nomenen però sí que expliquen situacions que es poden associar a l'efecte del **sostre de cristall**.

(E.2) "L'Exèrcit és patriarcal des del moment en què el percentatge de dones que existeix en l'exèrcit és molt de menor. Després, la dona fa 31 anys que està en l'exèrcit, enguany fa 31 anys. I, quan van entrar aquestes dones, hi ha certes destinacions que no podien agafar. Encara que això ha anat canviant amb els anys. Així i tot, eh... continuen existint molt poques dones en els rangs alts, de fet, crec que fa una setmana ha sigut la primera dona general. Llavors, sí que penso que és patriarcal des del moment en què han parat una mica la carrera de les dones.

(E.9) "Bé, doncs perquè la majoria dels comandaments són homes, perquè els comandaments grossos solen ser homes. Perquè el més estrany és trobar-te un comandament dona, saps?, és el més estrany."

El fenomen de l'**aculturació** està present en totes les entrevistes, d'una manera o d'una altra, sigui per adoptar discursos masculins, siga per ser crítiques amb la situació de la dona en les Forces Armades com a grup minoritari, la veritat és que ha sigut una constant que ha aparegut en les dotze entrevistes realitzades.

(E.6) [...] "És que t'has d'integrar. Hi havia grups que eren així, però eres tu la que t'has d'integrar en aquests grups i sentir-te que pertanyes a aquest grup, no pots deixar que ells t'avassallen. Però això ja va passar, això ja... quan entrem, això el vam haver de patir, però ja no. [Tu no ho has notat?] Jo

sí, he vist i he escoltat coses, m'he hagut també de defensar, però això era al principi. Però que, ells també ho feien per a "chincharnos", que no... el que passa que aquí també entres tu i has de dir «què passa amb tu? Que et posen un paquet en un moment». Que tens tu que reaccionar, no tirar-te cap endarrere i anar-te. [...] Però amb els quals ja estaven abans i no ens coneixien ni volien dones, perquè no volia dones, ens han conegut i estan convivint amb nosaltres i ens han acceptat.

En aquest entorn d'aculturació, en el qual elles són el grup minoritari, apareixen les **dones símbol**. De les dotze entrevistades, totes han coincidit en l'experiència de la **visibilitat**. Totes elles expliquen com a les dones se les veu més i li les exigeix més. A causa de la **sobrerrepresentació**, serveixen de símbol a tot el col·lectiu de dones.

(E.9) "En general, tinc bons companys que... bo, doncs que estan, t'ajuden o que no tenen problema, però clar sí que hi ha molts casos, hi ha molts casos d'homes que creuen que ells són més que tu i que ells poden fer les coses millor que tu, saps? I que tu no arribes prou. Una dona sempre ha de demostrar més, saps? És a dir, en l'exèrcit tu en ser dona, ja només pel fet de ser dona, tu has de demostrar més, saps? Has de demostrar que eres vàlida per a poder fer el mateix que ells, que no es dóna per fet, saps?"

Crida l'atenció com en els discursos bastants entrevistades, a la pregunta de com creuen que seria un exèrcit format per dones, afirmen que seria impossible pel mal que s'emporten les dones entre elles. Les dones són vistes per elles mateixes com el seu pitjor enemic i amb les quals és molt difícil establir llaços de companyia.

(E.8) "Caldria provar-ho, perquè potser ens peguem tant que acabem en guerra civil, cada 50 anys una guerra civil (riu). Quan hi ha moltes dones en un lloc, sembla com que hi ha discussió, perquè és la competència. Si això fos ideat per més dones que per homes perquè el mateix acabem a hòsties. Amb la regla ja ni et conto"

(E.8) "És que les dones tenim el problema que sempre hi ha mal rotllo, sempre hi ha molt mal rotllo. No sé perquè hi ha molta topada entre companyes i caps fins i tot. Hi ha gent que es creu superior a tu pel fet de tindre un galó o del treball, que ella estigui en una oficina... És que he tingut problemes amb companyes, no amb companys mai. Però crec que és a tot arreu. En qualsevol empresa crec que hi ha aquests problemes, sembla que som com a llobes."

(E.1) "No sé és que... a veure, és un entorn... la societat en general, és bastant masclista, i moltes vegades nosaltres, jo ho dic, que a vegades som nosaltres més masclistes que ells. Perquè entre nosaltres ens posem més traves, ens jut-

gem més... Perquè ells així i damunt, en un entorn tan... tan masculí perquè, perquè clar, perquè... hi ha moltes actituds masculines. Cada vegada menys, crec."

Aquest tipus de respostes confirmen la teoria de la dificultat que tenen les dones símbol a l'hora de poder fer aliances entre elles enfront del grup majoritari. Però també evidencien els mecanismes de la **dominació masculina**, en la qual els propis dominats reafirmen la necessitat de la seva dominació: les dones sempre competeixen per alguna cosa, sempre discuteixen i són el seu pitjor enemic. Fins i tot en algunes respostes diuen clarament que prefereixen treballar amb homes que amb dones. Respostes que, d'altra banda, expliciten la masculinitat en el seu discurs identitari.

(E. 7) [...] "Jo t'ho dic sincerament, jo tinc noies en el meu equip, però hi ha hagut vegades que no m'agrada treballar amb elles. Llavors prefereixo... moltes vegades a l'hora de treballar, prefereixo treballar amb ells. És a dir, que els portes millor. És a dir, elles sempre s'agafen la confiança, siguin de rang inferior o... [...] No miren després l'ocupació que tens, quan hi ha algú superior. En canvi els homes no, els homes són diferents. És inviable un exèrcit sencer de dones, és inviable. Ens agradi o no ens fa falta tindre'ls."

Una de les estratègies que segueixen les dones símbol és la **mimetització** per a passar més desapercebudes. Moltes de les respostes deixen veure com algunes dones, amb l'objectiu de ser més acceptades, busquen aquesta mimetització també a nivell estètic.

E.1.: "Hi ha molta dona que.... Com per a demostrar que és més fort o més no sé què, vol semblar més masculina i no és necessari, crec jo, però és... aquí potser sí que... que diferenciaria una mica més en la qual no li importa i està convençuda i contenta de ser dona i... jo sóc dona però puc ser així, i no per a ser millor militar, he de tindre deixes d'home, o semblar un home o... no sé... Perquè una dona que continua valorant-se com a dona i... volent estar bé com a dona i no per això deixa de ser millor militar."

A més de la mimetització que algunes expliquen sobre les seves companyes, en moltes respostes es pot observar com, quan parlen sobre les altres dones, ho fan acceptant com a propis tots els estereotips que els homes tenen sobre les dones. D'aquesta manera **assimilen** els valors del grup majoritari i els fan propis.

(E.11) "No, en funció del sexe no, no hi ha un rol assignat. També nosaltres tendim, en ser minoria, tendim a mimetitzar-nos amb l'ambient.[...] Però una vegada que ja saps on estàs, més a nivell personal, vull dir, si hi ha una dona que pretén fer un comportament més assignat a un rol femení

és ja més puntual, o a l'inrevés. Un home... bo masculines hi ha, evidentment, llavors perquè el que es creu que és millor que nosaltres i que farà millor les coses perquè es comporta..."

(E.2) "Si anem als contraris [una persona femenina] seria una persona sensible i seria una persona... feble? Però, no, no penso que siga feble per ser el contrari de fort. Penso que una persona femenina és simplement més sensible a certes coses. Més sentimental, més emocional, potser una mica més visceral que una persona masculina."

(E.4) "Sí que és veritat que en el treball, jo mateixa quan ve una dona ja... veurem com és primer, perquè tinc companyes que treballen com una persona més i tinc companyes que comencen: és que jo com sóc dona no tinc tanta força per a poder fer això... i això ens perjudica a les altres. Llavors jo quan ve algú ja... (Sospir). Estic una mica amb precaució a veure per on em sortirà."

(E.7) [En resposta a la pregunta de com seria un exèrcit format sol per dones] "Seria un galliner. És impensable que l'exèrcit estigui format per dones. És a dir, no."

Finalment, a causa de les dificultats de promoció, no són moltes les dones entrevistades que han tingut l'experiència de tindre a una altra dona com a superior directa. Encara així, la percepció de les quals han estat a les ordres d'una dona és, majoritàriament, negativa. La figura que més abunda és la de l'**abella regna**, i és també de qui més es queixen, d'aquella superior que rebutja al grup minoritari al qual pertany.

(E.11) "Vaig tindre una, que va treballar directament amb mi, només una. [...] I ella sí que va adoptar el rol d'he de ser com un home, i llavors buscava més a l'enemic en nosaltres, que en lloc d'aliar-se i intentar fer una mica de pinya, d'intentar entendre la situació femenina a bord, era com que no, que les dones érem totes unes problemàtiques."

(E.5) "Mal (riu) a veure, sona molt així però, no sé si a vosaltres us ha passat que us heu trobat amb la típica dona, que és molt masculina, i que considera que els homes estan a un nivell, i les dones estem a un nivell molt inferior, i...elles, com s'han esforçat moltíssim, moltíssim, moltíssim, estan molt a prop, però mai al nivell dels homes. Llavors, totes les dones que no siguin ella, no valen per a res. val? Perquè... jo vaig tindre la desgràcia que vaig tindre una cap que era així, la cap directa que era així."

Alhora que són crítiques amb el comportament de les superiors que adopten aquest rol, també identifiquen clarament que es tracta d'una qüestió donada per l'entorn en el qual viuen, per la sobrerrepresentació que han de suportar i la sensació de no poder fallar mai.

(E.1) "Jo, com a dona, prefereixo tenir un cap home que un cap dona, perquè són més... perquè això, si t'han de donar un dia lliure, si t'han de cedir en alguna cosa... com que ells estan més segurs de si mateixos, i estan en el seu lloc i no tenen cap dubte que és el que més s'ho mereix... [...] Ells no tenen cap dubte, tenen la seguretat que ells es mereixen ser aquí

i... i actuen d'aquesta forma també, ells quan treballen i amb els seus subordinats. Però la dona, com contínuament està en dubte, i més quan està en llocs de comandament, doncs, no pot tindre aquesta relaxació. Ha d'estar sempre al peu del canó ella i, llavors, tots els que estan per davall d'ella, també, clar."

¡ DESPERTA

5. CONCLUSIONES

L'exèrcit, fins i tot trenta anys després de la incorporació de la dona a les seves files, continua sent una institució patriarcal. Lluny d'haver-se feminitzat, com s'ha apuntat reiteradament des de l'esfera política, continua mantenint una estructura jeràrquica, basada en el poder com a dominació, i clarament masculina.

El nombre de dones que s'ha anat incorporant a les Forces Armades es manté estancat des de fa anys en un moderat 12%, per la qual cosa no es pot considerar que hagin pogut convertir-se en massa crítica. Malgrat els canvis estructurals i avanços legislatius per a protegir certs drets que se li atribueixen a la dona, la veritat és que l'estructura de la institució roman estàtica i idèntica a quan es va crear, és a dir, feta a mesura dels homes.

Si bé és cert que la incorporació de la dona a l'exèrcit ha suposat un avanç important per a la lluita feminista contra la divisió sexual del treball, per tot el que suposa la desaparició de la prohibició de la participació de les dones en una institució pública, no queda clar que aquest fet hagi suposat cap millora per al col·lectiu femení. És a dir, si s'accepta que militarisme i patriarcat s'articulen d'igual manera, acceptar a la dona en l'exèrcit, una institució que basa el seu treball en l'ús de la violència i en una visió extrema de la deshumanització de l'Altre, només fa que mantindre totes dues estructures dominants.

En aquest estudi s'ha pogut comprovar que les dones militars es troben quotidianament sotmeses a actituds masculistes en els seus llocs de treball, actituds dutes a terme per companys homes, tant de rang inferior com superior, però també per companyes dones.

En molts casos, encara que són les mateixes dones militars les que relaten aquestes situacions masculistes, no les interpreten com a tals, és més, les defensen com un factor propi de l'exèrcit que elles han d'acceptar i naturalitzar per a adaptar-se al grup majoritari. Totes aquestes respostes donen mantiniment a la teoria de l'aculturació de les dones en un context, l'exèrcit, en què la pressió per integrar-se en el grup majoritari les espanta a mimetitzar-se amb ell.

ALTERNATIVES AL PATRIARCAT I AL MILITARISME

Tant des de l'antimilitarisme, com des del feminisme s'ha criticat el poder com a dominació: hi ha una altra manera d'exercir el poder, així com hi ha una altra manera de resoldre els conflictes. Els binomis contraposats en els quals un ha d'exercir el poder sobre un altre mitjançant una relació de subordinació (home-dona) / (amic-enemic) deixen de tenir caràcter natural per a poder pensar-se des d'una altra perspectiva.

El moviment antimilitarista denuncia l'acceptació i promoció d'aquesta idea com a única solució per a la pacificació. Posa l'accent en la visibilització de les estructures impositives del militarisme socialment acceptades i es reivindica en "l'horitzontalitat enfront de les relacions jeràrquiques; la igualtat entre homes i dones enfront del sexisme imperant en les estructures militars" (Calvo, 2018).

Per part seva, el feminisme en un intent d'evitar connexions amb la masculinitat, des de diversos bagatges teòrics, ha reconceptualitzat el poder com a capacitat amb la finalitat que aquesta capacitat serveixi per a apoderar o transformar-se a un mateix i als altres

(Allen, 2005). En la conceptualització del poder, es troben les teòriques del feminisme de la cura, del ecofeminisme, i de la diferència sexual. Autores com Miller no accepten la definició de poder com a dominació i, en lloc d'això, ho defineixen com "la capacitat de produir un canvi, moure una mica del punt A o de l'estat A, al punt B o a l'estat B". De fet, el que es defensa és que la pròpia concepció del poder com a dominació és masculina. Des d'una perspectiva de dones, el poder ha d'entendre's d'una altra manera. Critiquen la centralitat que té el poder masculí en "l'autoritat de l'estat, la política, l'Exèrcit, el control econòmic dels recursos, el control de la tecnologia, la jerarquia i la cadena de comandament" (De la Font, 2013: 73-78).

6. BIBLIOGRAFIA

- Allen, Amy (2000): *The power of Feminist Theory. Domination, resistance, solidarity*, Boston: Perseus
- Allen, Amy (2005): "Feminist Perspectives on Power", a *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edward N. Zalta. Disponible a <https://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/feminist-power/>, Data de consulta 25/09/2019 y 12/11/2019
- Alli Turrillas, Juan-Cruz (2009): "La evolución normativa en la incorporación de la mujer a las FAS", a *Las mujeres militares en España (1988-2008)*, Coords. Gómez Escarda i María Sepúlveda Muñoz, 67-94. Madrid: Instituto Universitario "General Gutiérrez Mellado"
- Amorós, Celia (1994): *Feminismo: igualdad y diferencia*. México DF: Universidad Nacional Autónoma de México.
- Bagur Cañellas, Maria de Lluc (2016): *La incorporación de la mujer en el ejército español, Opacidad, machismo y violencia. Informe núm. 31*. Barcelona: Centre Delàs d'Estudis per la Pau. Disponible a http://www.centredelas.org/images/INFORMES_i_altres_PDF/informe31_cas_web.pdf, Data de consulta, 14/08/2019 i 23/10/2019
- Bardera Mora, M. Pilar (2009): "Perfil psicosocial de la mujer militar", en *Las mujeres militares en España (1988-2008)*. Coords. Gómez Escarda i María Sepúlveda Muñoz. 221-45. Madrid: Instituto Universitario "General Gutiérrez Mellado"
- Beard, Mary (2018): *Mujeres y poder. Un manifiesto*. Barcelona: Crítica
- Beauvoir, Simone de (1949): *El segundo sexo*. Madrid: Siglo Veinte. Disponible a <https://femyso.files.wordpress.com/2017/01/el-segundo-sexo.pdf>, Data de consulta 07/06/2019
- Borderías, Cristina. *Repensar el trabajo de las mujeres*. Disponible a http://www.caps.cat/images/stories/Cristina_Borderias.pdf, Data de consulta 02/11/2019.
- Bourdieu, Pierre (2000): *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama. Disponible a <https://www.ocac.cl/wp-content/uploads/2015/01/Pierre-Bourdeu-La-dominaci%C3%B3n-masculina.pdf>, Data de consulta 30/10/2019
- Calvo, Jordi (2018): Entrada "Antimilitarismo" a *Diccionario de la guerra, la paz y el desarme* Coords. Calvo, Jordi i Pozo, Alejandro. Disponible a <http://diccionarioguerrapazdesarme.centredelas.org/es/enemigo/>, Data de consulta 22/11/2019
- Callejo, J. i L. Martín Rojo (1994/95): "La promoción de la mujer a puestos de responsabilidad laboral: resistencias discursivas" *Sociología del Trabajo* 23: 55-71.
- Camps-Febrer, Blanca (2016): "Patriarcado y militarismo" a *Mentes militarizadas. Cómo nos educan para asumir la guerra y la violencia*. Coord. Calvo, Jordi. 23-38. Barcelona: Icaria
- Camps-Febrer, Blanca (2018): Entrada "Enemigo" en *Diccionario de la guerra, la paz y el desarme* Coords. Calvo, Jordi y Pozo, Alejandro. Disponible a <http://diccionarioguerrapazdesarme.centredelas.org/es/enemigo/>, Data de consulta 20/09/2019
- Colectivo Gazteizkoak (2008): *Los "ejércitos humanitarios" y la violencia sexista militar*. Gazteiz: Zapateneo. Disponible a <http://gasteizkoak.org/wp-content/uploads/2016/02/Los-%C2%ABej%C3%A9rcitos-humanitarios%C2%BB-y-la-violencia-sexista-militar.pdf>, Data de consulta 12/05/2019

- De la Fuente Vazquez, María, (2013): *Poder y Feminismo: Elementos para la teoría política*. Tesis Doctoral. Departamento de Ciencia Política y Derecho Público, Facultad de Ciencias Políticas y Sociología. Disponible a <http://kolectivoporoto.cl/wp-content/uploads/2015/11/De-La-Fuente-Vazquez-Maria-Poder-y-Feminismo.-Elementos-para-una-teor%C3%ADa-pol%C3%ADtica.pdf>
- EFE (2019): "La coronel Patricia Ortega será la primera mujer general de España". *La Vanguardia*, 11 de julio. Disponible a <https://www.lavanguardia.com/politica/20190711/463415875608/coronel-primeramujer-espana-patricia-ortega.html>, Data de consulta 03/09/2019
- Fontenla, Marta (2008): ¿Qué es el patriarcado? En *Diccionario de estudios de género y feminismos*. Coord. Gamba, Susana Beatriz. Buenos Aires: Biblos. Disponible a <http://www.mujiresenred.net/spip.php?article1396>, Data de consulta 16/09/2019
- Frutos Balibrea, Lola (2009): "La igualdad y la desigualdad entre sexos en las Fuerzas Armadas" a *Las mujeres militares en España (1988-2008)* Coords. Gómez Escarda, María y Isidro Sepúlveda Muñoz. 253-84. Madrid. Instituto Universitario "General Gutiérrez Mellado"
- García de León, María Antonia (1994): *Élites discriminadas: sobre el poder de las mujeres*. Barcelona: Antrophos.
- García de León, María Antonia (2002): *Herederas y heridas. Sobre las élites profesionales femeninas*. Valencia: Cátedra.
- García de León, María Antonia (2009): "Cabeza moderna, corazón patriarcal. Luces y sombras de un gran cambio social en la identidad de género" a *Barataria Revista Castellano-Manchega de Ciencias Sociales* (junio) 10: 209-220. Disponible a https://www.researchgate.net/publication/302453878_CABEZA_MODERNA_CORAZON_PATRIARCAL_LUCES_Y_SOMBRAS_DE_UN_GRAN_CAMBIO_SOCIAL_EN_LA_IDENTIDAD_DE_GENERO, Data de consulta 9/10/2019
- García de León, María Antonia (2012): "Claves sobre el poder de las mujeres" a *Revista Interdisciplinar de estudios de género* 2: 5-10. Disponible a https://ddd.uab.cat/pub/rideg/rideg_a2012m12n2/rideg_a2012m12n2p5.pdf, Data de consulta 24/08/2019
- García-Velasco, Olivia (2013): "El síndrome de la abeja reina". Tesis Doctoral, Departamento de personalidad, evaluación y tratamiento psicológico II Facultad de Psicología de la Universidad Complutense de Madrid. Disponible a <http://eprints.ucm.es/22397/1/T34663.pdf>, Data de consulta 30/10/2019
- Gómez Escarda, María (2009): "La mujer militar y la familia" en *Las mujeres militares en España (1988-2008)* Coords. Gómez Escarda y Isidro María Sepúlveda. 285-304. Madrid: Instituto Universitario "General Gutiérrez Mellado"
- González, Miguel (2019): "Primera general en la historia de las Fuerzas Armadas españolas" a *El País*, 11 de juliol. Disponible a https://elpais.com/politica/2019/07/10/actualidad/1562784246_624867.html, Data de consulta 15/09/2019
- González Martínez, Ana (2015): "El techo de cristal". Tesis de Máster, Universidad de Oviedo. Disponible a http://digibuo.uniovi.es/dspace/bitstream/10651/33742/3/TFM_GonzalezMartinez%2C%20Ana.pdfData de consulta 21/09/2019
- Heilman, Madeline E. i Michelle C. Haynes (2005): "No Credit Where Credit Is Due: Attributional Rationalization of Women's Success in Male-Female Teams" a *Journal of Applied Psychology* 90: 905-16. Disponible a <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.873.7990&rep=rep1&type=pdf>, Data de consulta 21/11/2019

- Hernández Aguilar, Rita María (2008): "Discursos de género y trabajo. Aproximación al estudio de la producción-reproducción de las actividades laborales en el sur de Gran Canaria" a *XVIII Coloquio de Historia Canario-americana (2008)* Coord. Morales Padrón, Francisco. 1479-92. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria. Disponible a <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=501806>, Data de consulta 22-09-19.
- Hernández Holgado, Fernando (2003): "Mujeres y guerra. militarismo y patriarcado" a *Miseria del militarismo*. Barcelona: Virus. Disponible a <https://viruseditorial.net/paginas/pdf.php?pdf=miseria-del-militarismo.pdf> Fecha consulta 18/10/2019
- Ibañez, Pascual, Marta (2008): "Al otro lado de la segregación ocupacional por sexos. Hombres en ocupaciones femeninas y mujeres en ocupaciones masculinas" a *Revista internacional de sociología* 1 (enero-abril): 145-64. Disponible a <http://revintsociologia.revistas.csic.es/index.php/revintsociologia/article/view/175/175> Fecha consulta 23/09/2019
- Kanter Moss, Rosabeth (1984): "Some Effects of Proportions on Group Life. Skewed Sex Ratios and Responses to Token Woman" a *The Gender Gap in Psychotherapy. Social Realities and Psychological Processes*. Coords. Patricia Perri Riecker y Elaine (Hilberman) Carmen. 53-78. Boston: Spriner. Disponible a https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4684-4754-5_5 Data de consulta 16/09/2019.
- Longoni, Graziella (2007): "Un viaje de reconocimiento del feminismo antimilitarista. Un salto cualitativo en la lucha" a *Jornadas Feministas Estatales*. Coord. Asamblea de Mujeres de Granada "Mariana Pineda" i Federación de organizaciones feministas del Estado Español, 105-111. Granada: Coordinadora Estatal de Organizaciones Feministas. Disponible a http://www.feministas.org/IMG/pdf/Jornadas_Estatales_Granada_30_anos_despues_aqui_y_ahora.pdf, Data de consulta 14/06/2019
- Magallon, Carmen (2004): *Masculinidad, violencia y ejército: Proyecto Silencios*. Disponible a <https://antimilitaristas.org/Masculinidad-violencia-y-ejercito-Proyecto-Silencios.html> Data de consulta 16-04-2019
- Martínez, Quintana, Violante Cord (1999): *Mujer y participación en las organizaciones. Trayectorias y tendencias en la sociedad actual*. Madrid: UNED
- Ministerio de Defensa de España. "Conmemoración de los 30 años de la incorporación de la mujer a las Fuerzas Armadas". Disponible <https://www.defensa.gob.es/comun/slider/2018/180309-30-aniversario-mujer-fas.html> Data de consulta 09/11/2019
- Miralles, Nora (2016): *Gènere i cultura militar. Vides, cossos i control social sota la guerra*. Barcelona: Centre Delàs d'Estudis per la Pau
- Miralles, Nora (2019): *Gènere i polítiques de la Inseguretat. Una mirada feminista als impactes de la militarització d'occident*. Barcelona: Centre Delàs d'Estudis per la Pau
- Osborne, Raquel (2005): "Desigualdad y relaciones de género en las organizaciones: diferencias numéricas, acción positiva y paridad" a *Política y Sociedad* 2: 163-180. Data de consulta el 03/04/2019
- Osborne, Raquel (2009): *Apuntes sobre violencia de género*. Barcelona: Bellaterra
- Rawls, John (1971): *A Theory of Justice*. London: Harcard University Press
- Ribes, Elisenda (2018): Entrada "Purplewashing" a *Diccionario de la guerra, la paz y el desarme* Coords. Calvo, Jordi y Pozo, Alejandro. Disponible a <http://diccionarioguerrapazdesarme.centredelas.org/es/enemigo/>, Data de consulta 13/11/2019

- Roca, Jordi (2010): *Organització i anàlisi de dades, valor i validesa de les tècniques qualitatives i presentació de resultats Tècniques de recollida de dades*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya
- Roquero, García, Esperanza (2012): "El «techo de cristal» en la dirección cinematográfica: discursos y representaciones sociales en un caso de segregación ocupacional" a *Mediaciones Sociales* 10 (gener-juny): 37-61. Disponible a http://dx.doi.org/10.5209/rev_MESO.2012.n10.39681 Fecha consulta 22/09/2019
- Saillard, Dominique (2010): *Los Derechos Humanos de las mujeres y la construcción de la masculinidad hegemónica. Una visión desde el feminismo antimilitarista*. Bilbao: Emakunde. Disponible a <https://www.orekasarea.com/es/publicaciones/pu-6/> Fecha consulta 16/04/2019
- Schongut Nicolas (2012): "La construcción social de la masculinidad: Poder, hegemonía y violencia" a *Psicología, conocimiento y sociedad* 2 (novembre): 27-65. Disponible a <https://revista.psico.edu.uy/index.php/revpsicologia/article/download/119/73> Data de consulta 21/04/2019
- Tiger, Lionel (2007): *Men in Groups*. London: Transaction Publishers. Disponible a <https://books.google.es/books?id=SvlOkFb6ej8C&printsec=frontcover&dq=male+bonding&hl=ca&sa=X&ved=0ahUKEwjlVNg2-fkAhURoVwKHYSBdYQ6AEIajAI#v=onepage&q=male%20bonding&f=false> Data de consulta 23/09/2019
- Valcárcel, Amelia (1994): *Sexo y filosofía, sobre mujer y poder*. Barcelona: Antrophos. Disponible a <http://www.mujaresenred.net/spip.php?article2165> Data de consulta 15/07/2019
- Weber, Max (2012): *Sociología del poder*. Barcelona: Alianza
- Yuste, Juan Carlos (2005): *Antimilitarismo y feminismo. O el cuestionamiento a la cultura patriarcal de dominación*. MOC Paraguay. Disponible a <https://www.antimilitaristas.org/Antimilitarismo-y-feminismo-Juan-Carlos-Yuste.html> Fecha consulta 21/02/2019

INFORME Núm. 29

Exportacions espanyoles d'armament 2006-2015. Armes espanyoles utilitzades en els conflictes d'Orient Mitjà

Tica Font i Eduardo Melero
Novembre de 2016

INFORME Núm. 30

Gènere i cultura militar

Nora Miralles Crespo
Novembre de 2016

INFORME Núm. 31

La incorporació de la dona a l'exèrcit espanyol Opacitat, masclisme i violència

María de Lluç Bagur
Novembre de 2016

INFORME Núm. 32

Armes europees que alimenten conflictes. Conflictes dels quals fugen els refugiats

Jordi Calvo Rufanges (Coord.), Ainhoa Ruiz Benedicto
i Edgard Vega Vargas
Juny de 2016

INFORME Núm. 33

La bombolla de les armes i la indústria militar a Espanya

Pere Ortega
Juny de 2017

INFORME Núm. 34

Els despropòsits de la despesa militar. Anàlisis del pressupost de defensa d'Espanya de 2017

Pere Ortega, Xavier Bohigas, Xavier Mojal
Juny de 2017

INFORME Núm. 35

Aixecant murs. Polítiques de la por i securització a la Unió Europea

Ainhoa Ruiz Benedicto, Pere Brunet
Setembre de 2018

INFORME Núm. 36

Gènere i polítiques de la inseguretat. Una mirada feminista a los impactos de la militarización de Occidente

Nora Miralles
Gener de 2019

INFORME Núm. 37

Banca Armada a Espanya 2019

Jordi Calvo Rufanges
Març de 2019

INFORME Núm. 38

Violència, seguretat i construcció de pau a les ciutats

Tica Font, Pere Ortega
Juliol de 2019

INFORME Núm. 39

Noves armes contra l'ètica i les persones. Drons armats i drons autònoms

Joaquín Rodríguez, Xavi Mojal,
Tica Font, Pere Brunet
Novembre de 2019

INFORME Núm. 40

Custodiar la fortalesa. El paper de FRONTEX en la militarització i securització dels fluxos migratoris en la Unió Europea

Ainhoa Ruiz Benedicto
Novembre de 2019

Amb el suport de:

